

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
кафедра педагогіки та методики початкової освіти**

**Розвиток емпатії молодших школярів
засобами української етнопедагогіки**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 613 групи
Шмідт Інна Миколаївна

Керівник:

кандидат філологічних наук,
доцент **Мафтин Л.В.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4 від 04. 11. 2025 р.*

Зав. кафедри _____ проф. Романюк С.З.

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Шмідт І. М. Розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки. – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ОР «Магістр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2025. 98 с.

У кваліфікаційній роботі розглянуто проблему розвитку емпатії у молодших школярів засобами етнопедагогіки України в освітньому процесі початкової школи: узагальнено психолого-педагогічну літературу; розкрито зміст поняття «емпатія», вікові характеристики розвитку в молодших школярів, висвітлено роль етнопедагогічної спадщини українців у розвитку емпатії молодших школярів; здійснено дослідження стану сформованості емпатії молодших школярів; з'ясовано особливості розвитку емпатії молодших школярів в освітньому процесі початкової школи; розроблено рекомендації щодо удосконалення шляхів розвитку емпатії молодших школярів засобами етнопедагогіки України.

Ключові слова: етнопедагогіка, емпатія, емоційна сфера, емоційний інтелект, емоційна чуйність, молодші школярі, освітній процес.

ABSTRACTS

Schmidt I. M. Developing empathy in younger schoolchildren through Ukrainian ethnopedagogy. - Manuscript. Qualification work for the degree of «Master» in specialty 013 «Primary Education». Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2025. 98 p.

The qualification work considers the problem of developing empathy in primary schoolchildren by means of ethnopedagogy of Ukraine in the educational process of primary school: generalized psychological and pedagogical literature; the content of the concept of «empathy», age characteristics of development in primary schoolchildren is revealed, the role of the ethnopedagogical heritage of Ukrainians in the development of empathy of primary schoolchildren is highlighted; the study of the state of formation of empathy of primary schoolchildren is carried out; the peculiarities of the development of empathy of primary schoolchildren in the educational process of primary school are found out; the

Key words: ethnopedagogy, empathy, emotional sphere, emotional intelligence, emotional sensitivity, primary school students, educational process.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І.М. Шмідт

ЗМІСТ

ВСТУП.....	<u>4-8</u>
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ.....	<u>9-27</u>
1.1. Розвиток емпатії як актуальна проблема дослідження.....	<u>9-15</u>
1.2. Сутність емпатії та її вікові характеристики у молодших школярів	<u>16-21</u>
1.3. Роль української етнопедагогіки у розвитку емпатії молодших школярів.....	<u>21-27</u>
Висновки до розділу 1	<u>28</u>
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ.....	<u>29-67</u>
2.1. Дослідження рівня сформованості емпатії молодших школярів	<u>29-34</u>
2.2. Використання етнопедагогіки як засобу розвитку емпатії молодших школярів в освітньому процесі сучасної початкової школи	<u>35-53</u>
2.3. Методичні засади розвитку емпатії молодших школярів засобами етнопедагогіки.....	<u>54-65</u>
Висновки до розділу 2.....	<u>66-67</u>
ВИСНОВКИ.....	<u>68-70</u>
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	<u>71-78</u>
ДОДАТКИ.....	<u>79-98</u>

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одним із пріоритетних завдань освіти у сучасних соціокультурних умовах є формування особистості, здатної до співпереживання, взаєморозуміння та поваги до інших. На цьому наголошується у чинних нормативних документах: Державному стандарті початкової освіти, Законі України «Про освіту», Типових освітніх програмах, які спрямовують педагогів у русло загальнолюдських і національних цінностей, розвитку емоційно-чуттєвої сфери зростаючої особистості та її вагомих складників: емоційна культура, емоційний інтелект, спроможність до емпатії.

Дослідники зазначають, що в умовах кризових явищ, воєнного стану в середовищі учнів молодшого шкільного віку посилилися такі явища, як тривожність, агресивність, байдужість, зниження рівня чутливості. Це потребує пошуку ефективних педагогічних засобів розвитку емпатії як базової моральної якості особистості.

Емпатія – здатність розуміти почуття, думки й емоційні стани іншого, є важливим компонентом соціального інтелекту та емоційного розвитку індивіда. Особливо важливо створювати умови для розвитку цієї якості у молодшому шкільному віці, коли активно формується емоційно-моральна сфера дитини. У цьому контексті особливої актуальності набуває звернення до виховного потенціалу української етнопедагогіки – поглядів народу на виховання й навчання підростаючих поколінь, системи народних знань, мудрості, що містить у собі глибокі морально-етичні цінності, правила, моделі поведінки, закодовані у народних звичаях, традиціях, обрядах, усній народній творчості. Як органічна складова духовної культури народу, етнопедагогіка має багатючий потенціал для формування ціннісної, емоційної сфери дитини, її гуманістичних почуттів, зокрема, емпатії, через

звернення до філософії серця, добра, людяності, честі, справедливості взаємодопомоги.

Стан дослідження проблеми. У контексті новітніх педагогічних підходів особлива увага дослідників зосереджена на проблемі виховання гармонійних міжособистісних взаємин та розвитку в дітей емоційної компетентності, зокрема, уміння усвідомлювати, контролювати й конструктивно виражати власні емоції та почуття. Теоретичні грані проблеми дослідження емпатії висвітлюються в роботах А. Басової, О. Боковця, О. Вавриніва, О. Демчук, І. Дружиніної, Л. Журавльової, Є. Карпенко, Т. Кириленко, В. Москальця, Є. Сімак, Я. Чаплака, М. Шпак, та ін. Психолого-педагогічні аспекти розвитку емпатії молодшого школяра займають вагоме місце у наукових дослідженнях Т. Браславської, Т. Дриги, О. Воронової, О. Грабчак, Л. Грисенко, О. Кривченко, Т. Дорошенко, І. Коган, Т. Котик, О. Кудряшової, О. Мельник, Д. Попової, Ю. Подкопаєвої, І. Чекановської, М. Яцюк та ін. Етнопедагогічні засоби формування емпатійності розглядаються у працях М. Гагаріна, І. Данилюк, Н. Казьмірчук, Т. Боднарчук, Т. Коваль, О. Лагошняк, Л. Магдисюк, Р. Федоренко, М. Замелюк, Л. Маєвської, Н. Стефіної та ін.

Етнопедагогічний компонент у сучасній початковій школі за умови його цілеспрямованого впровадження стає ефективним інструментом розвитку емпатії у молодших школярів. Однак, практика показує, що його використання часто залишається недостатнім або фрагментарним. Тож дослідження етнопедагогіки України як засобу розвитку емпатії в молодших школярів є актуальним, соціально значущим і практично орієнтованим, сприятиме збагаченню освітнього процесу в початковій школі національно-культурним змістом, що відповідає новітнім суспільним і освітнім запитам.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зміст роботи «Розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки» безпосередньо узгоджується з напрямом науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки та методики початкової освіти -

«Теоретико-методологічні засади розвитку педагогічної освіти та професійної підготовки фахівців у контексті євроінтеграційних процесів», оскільки розкриває один із важливих аспектів сучасної педагогічної освіти – інтеграцію досвіду народного виховання в систему формування соціально й емоційно зрілої особистості учня.

У контексті євроінтеграції особливої значущості набуває проблема поєднання загальнолюдських гуманістичних цінностей, на яких ґрунтується освіта країн ЄС, з національною культурною ідентичністю, що формує свідомого громадянина з високим рівнем емпатії, соціальної відповідальності та толерантності. Етнопедагогіка, як традиційна система гуманного виховання зростаючої особистості, органічно доповнює європейські ціннісні орієнтири у сфері освіти, сприяючи духовно-етичному становленню зростаючої особистості.

Отже, тема кваліфікаційного дослідження є складовою реалізації науково-дослідної теми кафедри, оскільки ґрунтується на теоретико-методологічному аналізі традиційних педагогічних засобів виховання та орієнтована на розвиток професійної компетентності педагогів у нових соціокультурних умовах.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки.

Завдання дослідження:

- здійснити аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження;
- розкрити феномен емпатії та її вікові характеристики у молодших школярів;
- обґрунтувати роль етнопедагогіки в розвитку емпатії молодших школярів та особливості її формування в освітньому процесі сучасної початкової школи;
- запропонувати методичні поради для вчителя з розвитку емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки.

Об'єкт дослідження: розвиток емпатії молодших школярів.

Предмет дослідження: специфіка розвитку емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки в освітньому процесі.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз наукової літератури (психолого-педагогічної, навчально-методичної) для з'ясування сутності понять «емпатія», «етнопедагогіка», «особливості емпатичних проявів молодших школярів», а також для вивчення наукових підходів до формування емпатії та використання етнопедагогіки у цьому процесі; синтез, узагальнення, систематизація – для формування авторського підходу до використання етнопедагогічного матеріалу як засобу розвитку емпатії молодшого школяра; моделювання – для розробки методичних рекомендацій щодо використання елементів етнопедагогіки у формуванні емпатії в учнів молодшого шкільного віку; *емпіричні:* педагогічне спостереження – для вивчення проявів емпатійної поведінки у молодших школярів під час взаємодії в освітньому процесі, застосуванні методичних підходів щодо розвитку емпатії засобами української етнопедагогіки; бесіда та анкетування учнів з метою виявлення рівня емпатії, ставлення до інших, співпереживання.

Застосування комплексу зазначених методів забезпечує наукову обґрунтованість дослідження, дозволяє цілісно охопити проблему та запропонувати практично значущі висновки.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні наукових уявлень про можливості української етнопедагогіки як вагомого ресурсу формування емоційної сфери молодших школярів, зокрема, розвитку емпатії як ключової соціально-психологічної якості особистості.

Практичне значення роботи - у розробці ефективних педагогічних засобів формування емпатії в учнів молодшого шкільного віку на основі українського етнопедагогічного наробку. Результати дослідження можуть бути впроваджені у практику виховної роботи закладів загальної середньої освіти; в освітні програми ЗВО, курси підвищення кваліфікації вчителів та тренінгові заняття з розвитку емпатії. Дослідження можливостей

етнопедагогіки у розвитку емпатії молодших школярів також є вагомим для вдосконалення професійної підготовки майбутніх педагогів. Залучення здобувачів освіти до опрацювання народної педагогічної спадщини формує у них здатність до креативного використання традиційних виховних засобів у сучасному освітньому середовищі.

Апробація результатів дослідження:

- основні положення й результати дослідження обговорювалися на методичних об'єднаннях учителів початкових класів Кам'янського ліцею Глибоцького району Чернівецької області;
- публікація матеріалів дослідження.

Публікації: Мафтин Лариса, Шмідт Інна. Розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки. *Неперервна педагогічна освіта XXI століття: зб. Матеріалів XXII Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О.П. Рудницької*. Вип. 8 (20). К. : Талком, 2025. С.176-179.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи: вступ, два розділи, які поділені на параграфи, висновки, список використаних джерел (77 найменувань), додатки. Обсяг основного тексту – 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

1.1. Розвиток емпатії як актуальна проблема дослідження

Актуальні тенденції розвитку педагогічної науки засвідчують зростання уваги до проблеми формування міжособистісних взаємин і розвитку емоційно-вольової сфери зростаючої особистості. Одним із ключових завдань сучасної освіти є створення психологічно безпечного та комфортного соціально-освітнього простору, який сприяє емоційній стабільності, внутрішньому благополуччю та особистісному зростанню молодших школярів. З позицій новітніх психолого-педагогічних підходів це передбачає формування моральних цінностей, людяності, задоволення потреби у комунікації та здатність розуміти й адекватно реагувати на емоційні прояви інших людей.

Одним з найважчих і найскладніших завдань виховання є сформованість умінь бачити й відчувати інших людей, співпереживати їм. Орієнтація в емоційному настрої є необхідною умовою сумісної діяльності, командної роботи. «Розвиток емпатії - здатності індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших, розуміти їхні почуття, емоції, проникати у внутрішній світ, є невід'ємною частиною формування особистості, виховання культури міжособистісних стосунків, здатності дитини усвідомлено керувати своїми почуттями». На цьому наголошується в «Аналітичному огляді «Можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа» [1].

Проблематика емпатії традиційно була пов'язана з філософією, оскільки вивчалася у змісті етики й естетики. В естетиці це поняття описувало «процес розуміння творів мистецтва, об'єктів природи, схильність індивіда до ототожнення себе з предметом спостереження, що, власне, і є причиною переживання прекрасного» [3;6]. Термінологічні аспекти емпатії стали предметом глибоких досліджень порівняно недавно. Як зазначають

дослідники, загальноновживаним був термін симпатія, що трактувався як розуміння, чуйність та емоційна співучасть. У науковий обіг термін «емпатія» увів англо-американський психолого-експериментатор Едвард Тітченер (праця «Експериментальна психологія процесів мислення»), визначаючи її як здатність відчувати, уявляти себе у певних ситуаціях чи предметах, тобто проникнення у переживання іншої людини. Одним із головних механізмів емпатії вважалась ідентифікація. Зокрема, В. Шопенгауер писав: «У процесі співчуття людина повинна перебороти свій егоїзм для того, щоб зрозуміти іншу людину. У процесі емпатії людина ототожнює себе з іншими, перетворює переживання інших людей на свої, має прагнення припинити страждання інших, що приносить їй задоволення та відчуття щастя» [6, с.28].

Педагогічний напрямок вивчення емпатії представлений дослідженнями таких емпатичних якостей особистості як милосердя (А. Дістервег, Я. Коменський), співчуття (Ж.-Ж. Руссо), співучасть (Я. Корчак, В. Сухомлинський), емоційна чуйність, моральність (М. Монтессорі, Б. Грінченко, С. Русова) та ін.. У середині минулого століття на Заході значного поширення набула гуманістична психологія, що є теоретичною основою персоналістичного напрямку у вихованні (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Е. Фромм). Представники цього напрямку розглядали емпатію як одну із умов конструктивних змін особистості, її зростання й духовного розвитку. Щодо досліджень розвитку емпатичних здатностей у дітей молодшого шкільного віку (М. Хоффман), у науковому дискурсі панує думка про те, що вони потребують більш детального вивчення.

Тож теоретико-методологічним підґрунтям нашого дослідження є: *положення гуманістичної філософії та психології*: Ш. Бюлер, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін., що визначають пріоритетність цілісності особистості у поєднанні її саморозвитку; *ідеї особистісно-орієнтованого підходу в освітньому процесі*: В. Сухомлинський, Г. Костюк, І. Бех, В. Кремень, О. Савченко, Г. Назаренко та ін.; *концептуальні засади про закономірностей*

та сензитивних періодів розвитку особистості: М. Монтессорі, В. Іванова, Н. Токарева, Е. Гуцало, В. Моляко, В. Москаленко та ін.; *етнопедагогічні основи виховання дитини:* М. Стельмахович, В. Євтух, В. Кононенко, А. Богуш, Н. Лисенко, Ю. Руденко, В. Мосіяшенко, В. Макарчук, А. Марушкевич, Л. Маєвська, Г. Тарасенко та ін.

Проблема розвитку емоційної сфери дитини посідає значне місце в наукових дослідженнях М. Боришевського, І. Беха, Т. Яценко, Н. Компанець й ін., які підкреслювали, що основи орієнтації на емоційний стан іншого закладаються ще у ранньому дитинстві. У психолого-педагогічній літературі бачимо різні підходи до визначення емпатії як властивості особистості (Л. Журавльова, Т. Кириленко, О. Лелюх-Степанчук) та емпатії як процесу, рівнів її розвитку (О. Демчук, І. Дружиніна, В. Креденцер), етапів становлення (О. Вавринів, І. Коган, О. Кудряшова), механізмів формування (М. Бакін, Е. Карпенко, М. Лук'яненко) та ін.. Однак, погодимося із думкою деяких дослідників про те, що нині ще немає універсальних критеріїв визначення емпатії, аналіз наукової літератури дає змогу лише виокремити певну сукупність ознак, які розкривають її суть. Залишається відкритою і питання етнопедагогічних засад розвитку емпатії зростаючої особистості. Новітні дослідження проблеми формування емпатії репрезентують її через такі приватні показники, як милосердя, чуйність, співчуття, співпереживання, підтримка, сприяння, позитивні стосунки, гуманні колективні взаємини [6; 9; 24]. Морально-етичне становлення особистості є відображенням зв'язку людина-інша людина, людина – люди, людина-суспільство. Таким чином в основі моральних, емпатичних стосунків лежать суб'єктивні зв'язки, оскільки там, де немає об'єкта відношення, немає і самого відношення [28].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виокремити певні напрямки у вивчення проблеми нашого дослідження:

- *визначення якісної природи емпатії:* А. Басова «Поняття емпатії у вітчизняній та зарубіжній психології», О. Вавринів «Становлення поняття

емпатії в психології», О. Демчук, І. Дружиніна «Термінологічні аспекти емпатії», В. Креденцер «Емпатія як здатність суб'єкта спілкування»;

- вивчення того, як структурні складові емпатії пов'язані з перебігом психічних процесів та специфікою психологічних характеристик особистості - О. Боковець «Емоційний інтелект як ресурс психічного здоров'я», Є. Карпенко «Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості», В. Москалець «Емоційні процеси і стани», Г.Чуйко, Я. Чаплак, Т.Колтунович «Особливості прояву емпатії та рефлексії майбутніх психологів»;

- дослідження процесуального характеру емпатії: Л. Журавльова «Психологія емпатії», В. Калошин «Вплив емпатії на ефективність навчального процесу», О. Лелюх-Степанчук «Емоційний інтелект як проблема психологічної науки», Є. Сімак «Розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості», М. Шпак «Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів»;

- особливості формування емпатії в молодшого школяра: Г. Брославська, Т. Дрига «Розвиток емоційного інтелекту учнів початкових класів», О. Вашуленко «Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра», О. Воронова «Особливості емпатії молодшого школяра», О. Грабчак «Особливості формування емпатії у дітей молодшого шкільного віку», Л. Грисенко, Л. Кривченко «Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів на уроках читання в контексті нової української школи», Т. Дорошенко, Л. Сіліна «Формування емоційної культури молодших школярів на уроках мистецтва як умови їх успішної соціалізації», І. Коган «Розвиток емпатії у молодших школярів», О. Кудряшова «Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці», Р. Кулаков «Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу», М. Лук'яненко «Розвиток ціннісної сфери молодшого школяра», О. Мельник «Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів», Г. Підлужна «Розвиток

емоційної сфери молодших школярів на уроках літературного читання», Д. Попова, Ю. Подкопаєва «Психологічні особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку»;

- *практичні аспекти розвитку емпатії учнів молодшого шкільного віку засобами української етнопедагогіки*: М. Гагарін «Виховний потенціал українського фольклору щодо розвитку особистості»; І. Данилюк «Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість»; Т. Коваль «Психолого-педагогічні особливості використання музичного фольклору в навчально-виховній роботі з молодшими школярами»; «Українські народні традиції та звичаї як засіб національного виховання молодших школярів в умовах НУШ»; О. Лагошняк «Використання примовок у процесі навчання та виховання»; Л. Маєвська «Етнопедагогіка»; Л. Мафтин «Етнопедагогічні основи дидактичного процесу сучасної початкової школи»; Л. Мафтин, І. Шмідт «Розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки»; І. Червінська «Психолого-педагогічний аспект формування соціокультурної ідентичності учнів гірських шкіл регіону українських Карпат» та ін.

Отже, можна констатувати наявність двох основних підходів до визначення сутності емпатії: К. Роджерс, А. Маслоу, А. Басова, О. Вавринів та інші розглядають це поняття у тісному зв'язку з моральними й естетичними почуттями. Інші – Е. Фромм, В. Москаленко, О. Демчук, І. Дружиніна та ін. аналізують емпатію крізь призму людських відносин. М. Бакін, О. Боквець вивчають емпатію в аспекті розвитку емоційної сфери, емоційного інтелекту, зазначаючи, що вона є провідною соціальною емоцією. З точки зору цих дослідників, емпатія є здатністю індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей і допомагає сформувати уявлення про цінність іншої людини, розвинути й закріпити потребу їх процвітання [2; 4].

Значна частина психологів розуміє емпатію як «психічний процес, що спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань людини, яку

сприймають. За таким підходом до емпатії підкреслюється її динамічний, процесуальний і фазовий характер», або ж як «здатність до емпатії полягає у вмінні надати емоційну відповідь на переживання, думки та почуття об'єкта емпатії» [6, с.29]. Вітчизняні науковці (О. Орищенко, О. Саннікова) у структурі емпатії виокремлюють три взаємопов'язані рівні: формально-динамічний (відображає змінні та якісні характеристики емпатійних процесів); змістовно-особистісний (визначає спрямованість емпатійних переживань і їх морально-етичний зміст); соціально-імперативний (характеризує індивідуальні та соціальні уявлення про прийнятні норми емпатійної поведінки)

Серед чинників, що детермінують генезу емпатії дослідники виділяють «психофізіологічні (чутливість, емоційна лабільність нервової системи, розвиток першої сигнальної системи, невротизація), індивідуально-психологічні (чутливість, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, відвертість, самотність, ставлення до себе, самооцінка, «Я-концепція», потреби, цінності), типологічні (соціальний тип, акцентуації характеру – емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, екзальтованість, спрямованість особистості) та соціокультурні (умови соціалізації, тип батьківського виховання) чинники» [24]. Психологи описують різноманітні форми/ види емпатії: співпереживання – співчуття – сприяння; емоційна - когнітивна – оцінна емпатія; когнітивна – оцінна-поведінкова. Отже, емпатію можна розглядати як багатокомпонентне явище, що охоплює емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти, які виявляються у відповідних уміннях, навичках і здібностях людини.

Для розкриття теми нашого дослідження доречним є також аналіз чинних нормативних документів початкової освіти України, у змісті яких наголошується ціннісно-світоглядна домінанта сучасної освіти. Зокрема, в Концепції «Нова українська школа» у вступі до розділу «Виховання на цінностях» особлива увага звертається на те, що інтелектуальний розвиток

дитини не може бути відірваним від морального, адже людина без співчуття, співпереживання, чуйності, тобто емпатії, потенційно небезпечна: «найосвіченіша людина може стати найгіршим злочинцем, якщо не розуміє і не поділяє загальнолюдських цінностей» [56]. Це означає, що розвиток емоційного інтелекту, емпатії, не просто бажаний, він є нормативно обґрунтованим орієнтиром системи організації навчально-виховної діяльності.

Виховний процес є «невід’ємною складовою всього освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність)» [56]. Як бачимо, у переліку загальнолюдських цінностей, які має формувати сучасна школа – гідність, турбота, повага до себе й інших, справедливість. Саме ці категорії є органічними складниками емпатії як здатності розуміти почуття інших (когнітивна емпатія), переживати їх (емоційна емпатія), діяти на їх основі (моральна емпатія).

Компетентнісний підхід, визначений Державним стандартом початкової освіти, формування комунікативної компетентності сприяє індивідуалізації, емоційному становленню зростаючої особистості та співпраці. Варіативна складова відкриває шлях для ефективного використання етнокультурного матеріалу як інструменту емпатійного виховання молодшого школяра [18].

Оновлення стандарту початкової освіти (лютий-травень 2025 р.) робить акцент на морально-етичних цінностях, соціальній відповідальності та критичному мисленні. Посилення соціально-емоційного компоненту створює додатковий нормативний і методичний простір для емпатійних практик з етнокультурним змістом.

1.2. Сутнісні характеристики емпатії та її вікові характеристики у молодших школярів

Актуалізація нової ціннісної парадигми в освіті, кардинальні зміни в суспільному житті викликали запит на людину нового типу. Поняття «людина нового типу» часто розглядається у філософському, психологічному або соціокультурному контексті як ідеал або прагнення до більш гармонійної, усвідомленої й морально зрілої особистості. Важливою рисою такої людини є емпатія – здатність розуміти й відчувати емоційний стан іншої людини. Тож людина нового типу усвідомлює свою відповідальність перед суспільством і довіряє їм; має високий рівень моральності та саморефлексії, діє не з егоїстичних спонукань, а з розуміння добра для інших, активно розвиває емоційний інтелект, зокрема таку його важливу складову, як емпатія. Оскільки емпатія – це не просто співчуття, а глибоке розуміння емоцій, мотивацій і потреб інших людей, вона є базовою рисою нової людини, яка вміє слухати й чути інших, намагається зрозуміти, створює безпечне середовище для конструктивного діалогу, здатна до дій, що полегшують страждання іншого.

Погодимося із думкою вчених про те, що на даний момент особливого значення набуває формування емпатії в молодшому шкільному віці. Дослідники відзначають, що формування цієї якості відбувається на всіх етапах розвитку дитини і є одним із важливих показників її соціалізації, культури взаємодії. На рівні початкової освіти емпатія є одним із головних механізмів формування моральних якостей дитини, оскільки у цей віковий період закладається і зміцнюється перший «компонент емпатійного процесу – співпереживання, яке проявляється на основі емоційного зараження та ідентифікації» [62, с.136].

Згідно зі змістом Державного стандарту початкової освіти та вимогами часу одним із пріоритетів сучасної освіти є створення умов для емоційного виховання дитини. Розвиток емпатійної особистості має важливе значення, адже здатність людини співчувати, співпереживати та розуміти внутрішні

поруки інших сприяє її успішній інтеграції в сучасне соціокультурне середовище. У зв'язку з переходом до навчання з шести років, нижня межа молодшого шкільного віку змістилася, й, відповідно, молодший шкільний вік охоплює період від 6/7 до 10/11 років. Вікові межі та психологічні характеристики визначаються теорією психічного розвитку, віковою психологічною періодизацією та системою освіти [65]. У молодшому шкільному віці спостерігаються глибокі перетворення у психічному розвитку: зростає рівень пізнавальної діяльності, відбувається становлення особистості й формування нових соціальних зв'язків з оточенням; психічний розвиток дитини здійснюється у процесі навчальної діяльності, спонукальними мотивами якої є прагнення до саморозвитку.

На етапі молодшого шкільного віку дитина переживає кризу шести - семи років, зміну розвитку її соціальної ситуації: докорінна зміна свідомості призводить до переоцінки цінностей. Багато в чому прямо пропорційними успішності в навчання стають стосунки з однолітками, з класом. Молодші школярі прагнуть наслідувати інших дітей. В умовах спільної діяльності, колективної взаємодії виникають почуття товарищескості, дружби, взаємопідтримки. Психологи зазначають, що саме у молодшому шкільному віці складаються найбільш сприятливі умови для розвитку емпатії. Адже молодші школярі сугестивні та податливі, вони довірливі, відкриті, сприйнятливі, схильні до наслідування. За своєю природою діти молодшого шкільного віку більшою мірою здатні розуміти і розрізняти різні почуття та емоційні стани іншої людини, ніж дошкільники [72]. Усе це повинно враховуватися вчителем, батьками, найближчими до дитини людьми задля розвитку здібностей до активного спілкування, конструктивної взаємодії, здатності регулювати як свої почуття й емоції, так і інших.

У психолого-педагогічній літературі проблема розвитку емпатії розглядається в контексті формування особистості дитини, розвитку різних форм поведінки, соціальної адаптації [66]. Розвиток емпатії формує в дитини здатність до розуміння почуттів і переживань однолітків, дорослих, інших

людей. З розвитком емпатії у молодшого школяра розвивається і закріплюється потреба підтримки іншого, його благополуччя, що є органічним елементом гуманістичної педагогіки. У процесі психічного становлення та формування особистості дитини емпатія поступово перетворюється на важливу основу морального розвитку. М. Бакін, О. Грабчак, Л. Журавльова у своїх працях визначають емпатію як одне з невичерпних джерел розвитку особистості дитини. На їх думку, емпатія виражається в синтезі, органічному поєднанні тепла, уваги та впливу. Тому особливої ваги набуває баланс між потребами дитини і батьків, дитини й учителя. Тобто, емпатія розглядається як чинник, що визначає психологічне здоров'я дитини, її комфорт, стосунки з іншими. Однак, емпатичні здібності рідко є вродженими. Найчастіше вони набуваються із досвідом. Завдання найближчого оточення дитини їх сформувати та розвинути.

Сама по собі емпатія є своєрідним дарунком для людини, володіння цією здатністю дає змогу конструктивної взаємодії, підтримки, співчуття, розуміння, що виявляється у симпатії до людини з якою встановлено емоційний зв'язок. Формування емпатійних здібностей у дитини передбачає певну спрямованість на довкілля і, здебільшого, зароджується у результаті взаємодії зі старшими. Процес розвитку емпатії в молодшому шкільному віці зумовлений специфікою комунікації дітей із дорослими і, насамперед, із батьками. З точки зору наукових підходів, ненасильницького спілкування, виховні впливи батьків мають бути перш за все орієнтовані на формування емоційної, духовної сфери дитини – усвідомлення нею таких категорій, як добро, любов, підтримка, співпереживання, що стає основою прийняття себе, розуміння своєї цінності, потрібності, важливості, значущості. Від виховання в сім'ї залежать ціннісні орієнтації дитини, коло її інтересів, адже сім'я – це перші кроки дитини, які є вирішальними у процесі становлення та розвитку емпатичних якостей особистості. Стосунки між батьками та ставлення батьків до дитини є фундаментом майбутньої моделі взаємодії з оточуючими. Якщо дитина змалечку бачить емпатійні поведінкові прояви

батьків один до одного та до неї самої, то і в неї будуть розвиватися ці якості. Отже, виховувати емпатію слід у першу чергу через особистий моральний приклад, роз'яснення соціальних норм, а не за допомогою покарань і жорстокості [42].

Відсутність розуміння, емоційного контакту, прийняття дитини батьками травмує її психіку, негативно впливає на увесь подальший розвиток. Сімейні конфлікти, приниження, брак батьківської любові, педагогічна занедбаність – усе це стає причиною важковиховуваності, проблемності тощо. Цей негатив може посилити школа у випадку непрофесійних, недобросовісних педагогів. І, навпаки, позитивний, емпатійний учитель стає прикладом для вихованців.

Крім виховання з боку батьків і педагогів значний вплив на розвиток емпатії молодших школярів має спілкування з однолітками у процесі якого дитина вчиться розуміти інших, співчувати та співпереживати їм. Як зазначають дослідники, до кінця навчання у початковій школі рівень емпатійності в учнів підвищується, оскільки збільшується кількість проявів так званих емпатійних актів [62]. Як свідчать дослідження, емпатійні реакції дітей залежать від ступеня їхньої близькості до іншої особи; постійності контактів; сили подразника, що спричиняє співчуття та від того, який досвід уже є у дитини.

Емпатія, як здатність розуміти емоційний стан іншого та відповідно на нього реагувати проявляється у молодших школярів у декількох основних формах, які обумовлені як віковими особливостями, так і соціальним контекстом: *емоційна емпатія* (здатність переживати емоції, подібні тим, що переживає інший); проявляється через співпереживання у відповідь на сльози через поразку, горе тощо або радість іншого; афективне зараження, - коли дитина заражається емоціями інших, навіть без чіткого розуміння їх причини; *когнітивна емпатія* (здатність усвідомлювати та інтерпретувати емоційні стани інших); у молодшому шкільному віці вона ще сформована не повністю, однак уже спостерігається розуміння мотивів поведінки інших; усвідомлення

того, що інший може мати такий емоційний стан, який відрізняється від її стану; здатність до уявного «вживання» в ситуацію іншого; *поведінкова емпатія* (емпатійні дії, тобто, відповідна поведінка щодо емоційного стану інших) проявляється у допомозі товаришу, який переживає труднощі; прагненні підтримати, втішити або ж захистити; виконанні дій, спрямованих на поліпшення самопочуття іншого без прохання дорослого.

Розвиток у дитини емпатії пов'язаний із віковими змінами, зумовленими темпераментом, емоційною збудливістю, впливом соціальних груп. Дослідники підкреслюють, що для молодших школярів найлегше розпізнавати ті емоції, які виникають у вже знайомих їм життєвих, побутових ситуаціях, однак відчують певні труднощі у вербалізації емоційних переживань. У молодшому шкільному віці виявляються два види емпатії: гуманістична (переживання за іншого) та егоцентрична (переживання за себе) [37; 38]. Характерною особливістю цього вікового періоду є соціальна сприйнятливність щодо дорослих. Наприклад, співчуття, співпереживання, взаємна радість проявляються до однолітків не так, як до дорослого, адже дитина краще розуміє почуття однолітків, оскільки вони їй ближчі, зрозуміліші. Переживання ж дорослих діти можуть не помічати, або не розуміти як на них реагувати. Емпатичні прояви у поведінці молодшого школяра забезпечуються такими властивостями особистості, як здатність до виокремлення морального аспекту у вчинках, передбачення соціальних наслідків власних вчинків, самооцінки поведінки, протистояння порушенню норм моралі тощо. Здатність до співчуття виникає і проявляється у дітей як функція моральної норми, усвідомлення несправедливості, бажання їй протистояти.

Отже, період молодшого шкільного віку дослідники розглядають як найбільш сприятливий для розвитку емпатії. Емпатія ще перебуває на етапі активного формування, але уже проявляється в емоційній, когнітивній і поведінковій формах. Їх розвиток залежить від сімейного виховання, соціального середовища, стилю спілкування педагога та особистого досвіду

школяра. Усвідомлення самостійності у дитини формується через її стосунки з іншими, самопізнання відбувається через взаєморозуміння з оточенням. Лише навчившись бачити свою індивідуальність, розпізнавати свої почуття і стани, вона буде здатною з розумінням і повагою ставитися до інших. Знання вікових, індивідуальних, психологічних особливостей емпатії в молодшому шкільному віці дають змогу віднайти, розробити, удосконалити ефективні засоби її розвитку. Важливим завданням вчителя є створення відповідних умов для розвитку усіх форм емпатії молодшого школяра через гру, співпрацю, обговорення моральних проблем, позитивне підкріплення емпатійної поведінки.

1.3. Роль української етнопедагогіки у розвитку емпатії молодших школярів

Емпатія – це серцевина людини нового типу. Без неї неможливий ані справжній гуманізм, ані сталий розвиток суспільства. В епоху глобальних змін (екологічних, воєнних, гуманітарних, цифрових, освітніх) емпатія стає необхідною умовою виживання суспільства. Емпатична людина – це людина-миротворець, волонтер, соціальний активіст; у політичних чи міжнаціональних конфліктах вона у першу чергу прагне до порозуміння, а не розпалювання ворожнечі; в інформаційну еру емпатія стає противагою знеособлених агресії у соціальних мережах тощо. Тому формування емпатичної свідомості – важливе завдання сучасної освіти. Розвиток емпатії – центральна педагогічна вимога, яка логічно впливає з ціннісних орієнтирів НУШ [55; 56; 57]. У цьому контексті етнопедагогіка, як джерело емоційного і морального потенціалу культурної спадщини, як освітній інструмент, є важливою стратегією виховання зростаючої особистості, формування її емоційної сфери, розвитку емпатичних почуттів.

За народною педагогікою, основна мета виховання полягає у тому, щоб навчити дитину бути людиною. Н. Горбова зазначає, що «Українська антропологічна традиція обґрунтувала погляд на людину як багатовимірну

цілісність, котра біологічними якостями безпосередньо пов'язана із природою, культурою та соціально-духовними властивостями, а концепти вітчизняної етнопедагогічної думки уможлиблюють використання у навчально-виховній діяльності природовідповідного, духовно-практичного та культурно-антропологічного досвіду з метою формування усебічно розвиненої гармонійної особистості» [12, с.67].

Етнопедагогіка, як органічна складова національної педагогічної культури, є потужним засобом формування морально-етичних якостей зростаючої особистості, зокрема емпатії. У контексті розвитку молодшого школяра, етнопедагогічний підхід відіграє особлива важливу роль, оскільки сприяє формуванню емоційної чутливості на основі культурної ідентичності. Етнопедагогіка – галузь педагогіки, яка досліджує закономірності традиційного виховання, етнокультурні основи морального становлення особистості, значення культурної спадщини у виховному процесі [40; 46]. Джерелом, базовим матеріалом для етнопедагогіки є народна педагогіка – сукупність знань, умінь, звичаїв, традицій, норм поведінки та виховних засобів, які склалися в певного етносу і передаються із покоління у покоління і відображають життєву мудрість народу: традиційні форми взаємодії (ритуали, обряди, традиції, звичаї, свята); усна народна творчість (поетичні й прозові жанри); досвід родинного та громадського виховання (традиції родинного й громадського життя).

Традиційна народна педагогіка українців формувалася протягом століть на засадах гуманізму, любові, поваги до старших, допомоги нужденним, що співвідноситься з основними компонентами емпатії. Так, засвоюючи через усну народну творчість вікові моральні норми, дитина не просто їх механічно запам'ятовує, а переживає емоційно, що активізує механізми емпатії. Українська народна педагогіка розглядає розвиток емпатичної культури як породження в дітях почуття милосердя, гуманності, уміння зрозуміти іншого, поставити себе на його місце, перейнятися його емоціями. Використовуючи сензитивний період психічного розвитку дитини, практично

від початку її народження, народна педагогіка спрямована на розвиток її емоційної сфери за допомогою вмотивованого арсеналу засобів, чинників, методів, прийомів і форм виховання. На думку дослідників, кожен засіб, кожен метод чи прийом має багатоцільову спрямованість і обумовленість, а їхній вплив – багатоплановий і комплексний. І.Червінська зазначає: «Почуття причетності до власної соціокультурної ідентичності формує у зростаючої особистості впевненість у тому, що її здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність узгоджується з оцінкою її тотожності й цілісності, які дають інші. За вказаних обставин вона повинна добре знати й свою історію, традиції, культуру, позитивно сприймати героїчні приклади славного минулого, якими так багата українська культурно-історична спадщина. Це дасть можливість школярам-випускникам зрозуміти, що вони належать до сильного, самобутнього, талановитого, мужнього й працьовитого народу. Адже в такий спосіб отримуються не лише знання про минуле, а й проходить виховання національно-свідомої особистості» [72, с.96]. О. Духнович, К. Ушинський, М. Стельмахович, Є. Сявівко, Б. Ступарик, як чинники народного виховання, особливо виокремлювали слово, гру, традиції, обряди, природу, працю, приклад, мистецтво, релігію тощо.

Важливу роль у формуванні емоційної, соціальної та моральної сфери дитини відіграє усна народна творчість. Казки, пісні, легенди апелюють до емоційної сфери дитини, викликаючи співчуття до персонажів, неприйняття кривди, радість від перемоги добра над злом тощо. Класичним прикладом українського фольклору, в якому розкривається тема взаємин, поваги, порозуміння між собою є казка «Лисиця і журавель». Зміст цього твору навчає дітей не лише логіки справедливості, а й здатності розуміти почуття іншого, співпереживати, виявляти увагу то потреб іншого.

Нагадаємо короткий зміст цієї казки. Лисиця покликала журавля до себе в гості й пригостила його частуванням - кашею, яку поклала у пласку миску. Журавель, маючи довгий дзьоб, не зміг нічого з'їсти. Тож, запросивши

лисичку з візитом у відповідь, журавель подав їжу у глечичку з довгим і вузьким отвором (так, аби лише він сам міг до неї дістатися).

Головний урок цієї казки з точки зору емпатії – важливість урахування особливостей іншого. Лисиця виявила егоцентризм, не подумавши про незручність посуду для журавля. Журавель же відповів дзеркальним чином. Сюжет твору показує дитині, що справжня гостинність, доброта, товариськість – це здатність поставити себе на місце іншого, зрозуміти його можливості та потреби. Казка демонструє наслідки нещирої гостинності, вчить, що удавана, поверхнева доброзичливість без емоційного включення є імітацією добрих вчинків. Таке усвідомлення допомагає дитині відрізнити щирі наміри від формальних, облудних.

Тож українська народна казка «Лисиця і журавель» несе в собі глибокий емпатійний заряд, розкриваючи важливу моральну істину: взаємність без розуміння – це не дружба, а формальна дія. Через зміст цієї повчальної історії діти засвоюють ключову ідею емпатії – здатність бачити ситуацію очима іншого. Вона стимулює не лише певні моральні судження, а й емоційні переживання, що лежить в основі формування гуманної, відкритої особистості.

Одним із найдавніших і найглибших за змістом жанрів усної народної творчості українців є колискова пісня. Вона супроводжує маля з перших днів його життя, формуючи не лише емоційний зв'язок із матір'ю, а й базові психоемоційні якості, у тому числі й емпатичні почуття. Погодимося із думкою Миколи Дмитренка про те, що колискова – це своєрідна форма емоційного спілкування між дорослим, переважно мамою, і немовлятком. Через тембр голосу, мелодію, ритміку, вербальний вплив дитина не лише заспокоюється, а й вчиться розпізнавати емоції, відчуває себе потрібною, захищеною і любимою. Саме ці первинні емоційні переживання стають основою для розвитку емпатії, бо лише та дитина, яка змалку відчуває любов, здатна у подальшому щиро співчувати, співпереживати, дбати про інших.

Науковцями доведено, що ритміка й інтонація української колисаночки сприяють врівноваженню емоційної сфери дитини, стабілізації її нервової системи, зниженню рівня тривожності. У такому стані розвивається емоційна відкритість, дитинка здатна краще сприймати емоції інших, що є важливою передумовою для емпатійного реагування. Колискові – це своєрідні уроки любові, розуміння, підтримки, добра, їх зміст глибоко емоційний. Мати звертається до сил природи, аби ті захистили її кровинку, дали силу, розум, добре серце, прикликали щасливу долю: «Ой, щоб спало, щастя мало, / Та щоб росло, не боліло, / На серединько не квиліло./ Ой росточки у кісточки, / Здоров'ячко на серденько, / Добрий розум в головоньку, / Сонки-дрімки у віченьки, / А в роточок говорушки, / А в ніженьки ходусінки,/ А в рученьки ладусеньки...» [69].

Пісні, у яких до дитинки звертаються з пестливими, ніжними словами – синку, синочку, зіронько, ягідко, кришечко, квітонько й т.п., які моделюють світ любові, добра, безпеки, родинного затишку, турботи, світлого майбутнього, навчають емоційній мові любові, що у подальшому житті допоможе як вербально, так і невербально висловлювати свої почуття, не боятися їх, бути відкритими та емпатійними. У процесі слухання колискової пісні в дитини виникає перший досвід ідентифікації з іншою людиною – мамою, татком, дідусем, бабусею тощо. Вона відгукується на емоції іншого, починає переживати їх як свої, що є початком формування когнітивної емпатії – здатності розуміти внутрішній стан іншої людини.

Важливим моментом також є те, що українська народна пісня, у тому числі й колискова, – це той засіб етнічної культури, що формує в дитини тісний зв'язок із рідною мовою, традиціями, духовними цінностями. А це допомагає дитині краще зрозуміти себе, свою роль у спільноті, що теж поглиблює здатність розуміти інших.

Отже, українська пісенна культура має унікальне виховне та емоційне значення у контексті формування емпатійних проявів у дитини. Вона створює емоційну безпеку, розвиває довіру, чутливість до емоцій, формує

досвід любові, тепла, турботи; сприяє розумінню мови емоцій, закладає основи емоційного інтелекту. А колискова – це не лише засіб заспокоєння дитини, а своєрідний перший урок емпатичних відносин, який дитина отримує ще до того, як навчитися говорити.

Дійовим виховним засобом української етнопедагогіки є також українські обради, традиції, звичаї. Наприклад, прадавній обряд щедрювання, який відбувається в переддень Нового року (за старим стилем це свято припадало на 13 січня). Традиція включає щедрювання – вітання господарів із побажаннями добробуту, переодягання, театралізовані сценки та дарунки. Дослідники підкреслюють, що це не просто фольклорна форма дозвілля, а глибокий прояв емпатійного ставлення до ближнього, що формує у дітей морально-етичні та соціально важливі якості, адже центральною частиною щедрювання є словесні побажання щастя, здоров'я, добробуту, багатого урожаю, що спонукає дітей ставити у центр уваги не себе, а іншу людину. Така дія – елемент емоційного контакту і взаємодії, вона активізує емоційне включення, розвиває уміння співпереживати, думати про благополуччя іншого [48].

Щедрювання, як і колядування, передбачає групову взаємодію: діти готуються до дійства, розучують щедрівки, ролі тощо. У цьому процесі вони вчаться домовлятися між собою, підтримувати один одного, зважати на емоції інших, слухати інших, ділитися радістю з іншими. Театралізація стає своєрідним простором для емоційного вираження. Така форма діяльності розвиває емоційну експресію, допомагає дитині вжитися в інші ролі, сприяє розширенню емоційного досвіду, необхідного для емпатії. Зауважимо й те, що, вживаючись у різні образи, діти вчаться розуміти внутрішній стан інших, їх емоції, що виступає важливим елементом формування когнітивної емпатії – осягнення емоцій іншого.

Одним із виховних аспектів щедрювання є формування у дітей почуття взаємності, співпраці як основи довірливих стосунків і гуманності. Це і обмін теплими словами, гарними емоціями, дарунками, що навчає

добросердечності, поваги, подяки. Емпатичні почуття, які формуються у цьому процесі мають моральну глибину, адже підкріплені позитивними діями, увагою, доброзичливим ставленням один до одного. Звернемо увагу і на таку обставину, як розвиток емпатії до старших, контакт поколінь. Щедрувальники навідувають родичів, літніх людей, сусідів, самотніх стареньких. У цих ситуаціях діти навчаються виявляти увагу до емоційних потреб інших людей, розпізнавати емоційні сигнали людей похилого віку, які особливо потребують підтримки, отримують досвід співчуття, турботи за іншого.

Отже, засоби української етнопедагогіки сприяють розвитку емоційної чуйності дитини, формуванню моральних якостей, поглибленню здатності до співпереживання та розуміння інших. Через образність, символіку, емоційну насиченість, творчу взаємодію, приклад етнопедагогіка розвиває емпатію дитини як ключову гуманістичну рису, яка необхідна для гармонійного співіснування у сучасному суспільстві.

Висновки до розділу 1

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про різні підходи до трактування феномену емпатії, які відображають багатоманіття напрямів у дослідженні цього явища: емпатію розглядають як психічний процес, у ході якого людина відтворює внутрішні переживання іншої особи; як психічну, емпатичну реакцію у відповідь на стимул; як здатність чи властивість особистості, що перебуває у складному афективному середовищі. Узагальнюючи, поняття емпатії можна визначити як досягнення емоційних станів іншої людини, розуміння її внутрішнього світу, почуттів і переживань, а також прагнення до надання підтримки та дійової допомоги іншим.

Загальнонаукові підходи до процесу розвитку емпатії дають змогу виокремити її специфіку та розвиток в онтогенезі, особливості розвитку в контексті емоційно-морального становлення у період молодшого шкільного віку.

Молодший шкільний вік – надзвичайно важливий етап розвитку, коли формуються нові психічні структури, розвиток яких лягає в основу подальшого психічного зростання та відкриває нові можливості росту. Саме цей вік є сензитивним, тобто чутливим, емоційно наповненим, багато в чому зумовлює майбутній моральний вигляд людини й водночас він є винятково сприятливим для взаємодії дорослого і дитини.

Розвиток емпатії є нормативно обґрунтованим компонентом сучасної початкової освіти, адже виховання через загальнолюдські цінності – дійовий механізм протидії аморальності, байдужості та жорстокості.

Етнопедагогіка є ефективним інструментом реалізації ціннісного виховання, зокрема емпатії, через занурення дитини в емоційно насичений, культурно значущий досвід рідного народу.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

1.1. Дослідження рівня сформованості емпатії молодших школярів

Як уже зазначалося, емпатія – одна із значимих соціальних емоцій, яка відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини. Це важлива складова характеристики молодшого школяра й розглядається нами як гармонійна сукупність компонентів, що включають гуманне відношення до інших людей, здатність до співпереживання, і співчуття, стан емоційного залучення і розділення переживань іншого, процес входження у світ іншої людини, сприяння іншому у вирішенні його проблем.

З метою вивчення рівня емпатії молодших школярів було проведено діагностичне дослідження на базі Кам'янського ліцею Глибоцького району Чернівецької області. У констатувальному експерименті взяли участь 25 учнів 3- А класу (15 дівчаток і 10 хлопчиків).

Методи дослідження були обрані відповідно до вікових психологічних особливостей учасників і включали:

- педагогічне спостереження за поведінкою учнів у ситуаціях спілкування, групової взаємодії, гри;
- вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на малюнку (ДОДАТОК Б); модифіковану методику визначення рівня емпатійних здібностей для учнів молодшого шкільного віку (О. Яременко); адаптовані методики «Незакінчені речення», «Що таке доброта?» (ДОДАТОК В);
- аналіз відповідей на морально-етичні дилеми завдань діагностичного характеру (інтерпретація казкових або реальних ситуацій);
- частково структуровану бесіду.

Процедура дослідження передбачала індивідуальну роботу з учнями у комфортних умовах. Діагностичні методики пропонувалися у ігровій або інтерактивній формі, що спрямо на зниження тривожності та забезпечувало більш природні прояви школярами емпатичних реакцій.

Визначаючи критерії з'ясування рівня розвитку емпатії молодших школярів, ми відштовхувалися від робіт О. Демченко, С. Драбинюк, В. Калошина, Т. Кириленко, О. Кудряшової, Є. Сімак та ін. *Високий рівень емпатії* означає чутливість до переживань і проблем інших людей, небайдужість, готовність допомогти, великодушність, ввічливість, чуйність, уміння прощати, позитивно комунікувати, швидко встановлювати контакт, адекватно сприймати критику, довіряти своїй інтуїції. *Середній рівень емпатії* – своєрідна «золота середина». Такі люди менш чутливі до проблем оточуючих, не завжди виявляють бажання допомогти. Вони вміють виявляти емоції, але стараються їх контролювати. Уважні у спілкуванні, однак не сприймають надмірну емоційність співрозмовника; намагаються делікатно висловити свою думку про іншого, аби не образити його почуттів. Передбачення вчинків інших їм дається важко, повноцінному сприйняттю інших заважає скутість почуттів і емоцій. *Низький рівень емпатії* – труднощі у встановленні міжособистісних контактів, невміння спілкуватися, байдужість, відсутність готовності до емоційного відгуку на проблеми інших.

Отже, до критеріїв сформованості емпатії молодшого школяра ми відносимо: розвиненість емоційної ідентифікації; сформованість уміння описувати свої емоції, почуття; якість розуміння розбіжностей між власними емоціями та емоціями іншого, стабільність альтруїстичної форми поведінки стосовно оточуючих, наявність уявлень про моральні норми, готовність посприяти іншому у вирішенні його проблем.

З метою визначення емоційної чутливості третьокласникам пропонувалося розглянути картки із схематичними (радість, спокій, сум, злість, сором) та реалістичними зображеннями емоцій на обличчі (захоплення, страх, жаль, недовіра) і спробувати зобразити кожен з емоцій, назвавши відповідне почуття. Спостереження показало, що у випадку, коли учні відтворювали емоції зі схематичних зображень, у них виходило дещо спрощено, поверхово. Однак споглядання карток з реалістичними зображеннями дозволило зробити міміку яскраво забарвленою,

достовірною, що певним чином підтверджує наявність емпатійних реакцій у більшості учнів.

Розуміння емоцій іншого – одна із складових емпатійності. Задля вивчення сформованості цієї здатності було підібрано 20 сюжетних рисунків із зображенням позитивних і негативних вчинків дітей та дорослих. Третьокласникам послідовно демонструвалися ці малюнки й ставилися певні питання: «Що роблять дійові особи? (наприклад, діти, дорослі, Лисичка, Журавель, Лисичка, Вовк та ін.). Як проявляється їхня взаємодія? (у дружніх стосунках, сварках чи байдужості? й т.п.). За якими ознаками ти це помітив (помітила)? Кому така поведінка приносить задоволення, а кому – ні?

Оброблення зібраної інформації: підрахунок правильних відповідей окремо за кожним зображенням, що дозволило з'ясувати, наскільки легко учням розпізнавати емоції дорослих і однолітків, на що вони звертають увагу та кого ліпше розуміють.

Через адаптовану методику «Незакінчені речення» з'ясовувався прояв розуміння учнями певних людських якостей: доброта, чесність, справедливість. Школярам пропонувалося закінчити речення (письмово): Добра людина – це людина, яка... ; Чесним можна назвати того, хто... ; У разі, коли в моїй присутності когось ображають, я...; Коли я знаю, що вчинив неправильно, я..... ; Якби я мав (мала) чарівну паличку, я б... Більш глибоко діагностувати ці вияви допомогла методика «Що таке доброта» (письмово). Наведи приклади: Доброї справи, свідком якої ти був. -Зла, що зробили тобі інші. Або ж: Придумай казку про країну любові й добра, враховуючи такі запитання: де знаходиться ця країна? Хто у ній живе?, Хто нею керує?, Які там свята?, Чому цю країну називають країною добра?

Загалом, більшість третьокласників писали про свої родини (10), свою країну (5), школу (3), різні фантастичні місця (7). Особливо зачарувала робота Величко Злати: «Країна Добра знаходиться у кожному з нас. Адже саме ми можемо керувати нею, робити кожного з її жителів щасливим. А щастя – це розуміння, любов, взаємодопомога. Це спільні свята за родинним

столом разом із усіма твоїми рідними. Це здорова бабуса, яка пече смачні пиріжки зі сливовим повидлом і яка дозволяє мені місити тісто. Тато, який не на війні, а вдома. Маленький братик, який тільки-но навчився говорити перші слова і дуже смішно їх вимовляє. Це наша киця Джессі, яка постійно робить усілякі шкоди, але на неї не сердяться, бо це татова кішка, вона уміє так гарно муркотіти біля мене у ліжку і нагадувати про тата. Це школа, де тебе розуміють і підтримують, вранці обіймають і кажуть, що усе буде добре. Ця країна називається країною «Любові й добра» тому, що у ній живуть добрі люди, які гарно відносяться один до одного і люблять один одного».

З метою вивчення ставлення учнів до моральних норм, які відповідають означеним вище якостям (ставлення можна розглядати через здатність особистості до емпатійних переживань, які можуть бути егоцентричними або ж альтруїстичними, гуманістичними) також застосовувалася проєктивна методика «Незакінчені розповіді». Вимоги: дослідження проводиться індивідуально; дитині пропонується послухати оповідки й відповісти на питання; важливо врахувати гендерний аспект: для дівчаток в оповідці головний герой-дівчинка, для хлопчиків – хлопчик. Наприклад: Хлопчик давно мріяв про чотирилапого друга. Одного разу сусіди привели свого собаку й попросили доглянути його, поки вони поїдуть на дві неділі у відпустку. Хлопчик подружився із Вулканом, прив'язався до нього. Він його доглядав, годував, виводив на прогулянки. Пес був слухняним, однак дуже тужив за своїми господарями, чекав їх повернення, виглядав, навіть відмовлявся від їжі. Через деякий час сусіди повернулися й сказали, що хлопчик сам повинен вирішити – повернути Вулкана, чи залишити в себе. Що вирішить хлопчик. Як вчинить? Чому?

Інтерпретація відповідей: у разі, коли дитина вирішує ситуацію на користь іншого (у нашому випадку - Вулкана), то це вказує на гуманістичний характер емпатії (10 школярів), а розв'язання ситуації на свою користь – про егоцентричний характер (15 школярів).

Задля оцінки здатності дитини розуміти свої емоції та емоції інших, піклування й розуміння в стосунках, а також перевірки рівня емпатії молодших школярів також проводився цикл бесід, що містили:

- ситуативні питання: Що б ти відчував (ла), маючи сумний настрій, а твій друг чи подруга запитали: Що сталося? Як ти вчинив (ла), коли б побачив (ла), що хтось із твоїх однокласників на перерві плаче?;

- міркування про почуття інших: Чому важливо слухати інших, коли вони говорять про свої проблеми? Як ти думаєш, що відчуває твій друг чи подруга, коли його (її) не відпустили разом з класом у цікаву подорож?;

- вирішення конфліктів: Що би зробив у разі, коли двоє твоїх друзів посварилися? Що можна зробити, аби їх примирити?

Обробка отриманих даних здійснювалася шляхом кількісного аналізу відповідей учнів, що дозволили визначити ступінь сформованості у них понять про певні емпатійні якості. Критерії оцінювання: невірне уявлення (0 балів); вірне, однак недостатньо повне й чітке уявлення (1 бал); повне й чітке уявлення (2 бали).

Отже, у результаті діагностики, спрямованої на виявлення рівня розвитку емпатії молодших школярів було визначено, що в 76% учнів 3-А класу переважає середній рівень розвитку емпатії (19). У більшості випадків вони виявляли розуміння емоцій інших. Ці учні уміють не лише слухати, а й чути іншого, можуть поставити себе на його місце, пропустити через себе його емоції, при чому, як позитивні, так і негативні, їм комфортно обмінюватися думками, підтримувати інших; однак це не завжди супроводжується належними діями й активністю. Тобто, здатність до емпатії проявлялася ситуативно. Зауважимо й те, що певним чином їх поверхнєве проникнення в емоції співрозмовника є своєрідним захисним блокуючим механізмом щодо небезпечних психічних станів, викликаних надмірними переживаннями.

Високий рівень емпатії (8%) притаманний двом учням; це дві дівчинки – Злата і Юліана, які виявили стійке прагнення зрозуміти

внутрішній стан іншого, готовність допомогти у складних ситуаціях; емоції інших вони відчують дуже гостро, максимально тактовні, великодушні, надзвичайно чуттєві, намагаються усім допомогти, підтримати. Інколи це ставало причиною болісних переживань і емоційних стресів.

Низький рівень емпатії спостерігається в чотирьох школярів (16%). Для них характерна обмежена здатність до емоційного відгуку на переживання інших, вони не контактні, не товариські, часто виявляють байдужість до тих, кому погано, що свідчить про недостатній розвиток емоційної чутливості. Однак, все ж таки в окремих випадках вони співчують близьким людям – батькам, братикам, сестричкам, а також тваринам. Зауважимо, що у молодших школярів також більш яскраво виражена егоїстична емпатія, ніж альтруїстична, тобто, вони вирішують проблемні ситуації переважно на свою користь, аніж враховують почуття й потреби інших.

Дослідження показало, що в цілому учні мають достатній рівень емпатійної чутливості, що потребує подальшого удосконалення. Наявність учнів з низьким рівнем емпатії вимагає цілеспрямованої педагогічної роботи, скерованої у русло формування навичок емоційного сприймання, рефлексії, міжособистісної взаємодії. Щодо учнів з високим рівнем, погодимося із думкою психологів про те, що максимальний рівень емпатії може спричинити шкоду дитині у тому випадку, коли вона не вміє контролювати свої емоції та почуття. Адже постійно впускаючи в себе біль інших можна дійти до депресії, а невміння захистити себе від чужого негативу – викликати агресивні реакції, злість, тривогу. Тому одночасно з розвитком емпатії потрібно відточувати навички з керування власними емоціями й психічними станами.

Таким чином, констатувальний етап дослідження підтвердив актуальність подальшої роботи з формування емпатії молодших школярів шляхом використання відповідних педагогічних засобів, зокрема, етнопедагогіки.

2.2. Використання етнопедагогіки як засобу розвитку емпатії молодших школярів в освітньому процесі сучасної початкової школи

Формування і розвиток емпатії молодших школярів – процес непростий, вимагає певної підготовки вчителя, здійснюється на уроках, у позаурочній та позакласній діяльності. Розкриваючи зміст цього параграфу ми використовуємо матеріали нашої статті «Розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки», опублікованої у збірнику «Матеріалів XXII Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О.П. Рудницької» (2025) [49, с.176-179].

Державний стандарт початкової освіти одними із пріоритетних ціннісних орієнтирів реалізації мети початкової освіти акцентує «забезпечення безпеки у результаті створення атмосфери довіри і взаємоповаги, перетворення школи на безпечне місце, де запобігають насильству і цькуванню, надають необхідну підтримку; утвердження людської гідності шляхом виховання чесності, відваги, наполегливості, доброти, здатності до співчуття і співпереживання, справедливості, поваги до прав людини (зокрема, права на життя, здоров'я, власність, свободу слова тощо)» [18].

Концепція НУШ декларує, що виховання інтегроване в навчальний процес. Це означає, що розвиток емпатії не може бути реалізований лише на окремих уроках, наприклад, «Основи здоров'я», а має пронизувати всі сфери освітньої діяльності – від мови й читання до мистецтва й математики. Це відкриває можливість системно інтегрувати етнопедагогічний компонент, який, опираючись на усну народну творчість, традиції, звичаї, народні моральні уявлення тощо, надає освітньому процесу емоційно забарвлений контекст, у якому молодші школярі природно навчаються співпереживати, виявляти свої почуття. Зокрема, Л. Гриневич в «Аналітичному огляді Можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа» зазначає: «Проектуючи реформу НУШ, ми вважали надважливою орієнтацію навчального процесу на цінності: морально-етичні

(гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність). Адже опора на цінності є запорукою успішної самореалізації людини та процвітання і взаємодії у суспільстві. Утілити це в життя можливо, зокрема, інструментами соціально-емоційного навчання. Українські діти заслуговують на кращу освіту, яка допоможе їм долати тернисті стежки і реалізовувати свій унікальний потенціал на життєвому шляху. І ми маємо докласти усіх зусиль, щоб цього досягти» [1, с.9].

У процесі формування емпатійних умінь молодших школярів важливо навчити їх усвідомлювати та контролювати власні емоційні стани, відкрито висловлювати почуття і правильно тлумачити емоції інших людей за зовнішніми ознаками – виразом обличчя, рухами, інтонацією; розвивати уміння вербальних і невербальних засобів спілкування; активізувати внутрішні ресурси дитини, налаштувати на співчуття іншим, подолання життєвих труднощів через розуміння себе та іншого; розвивати розумові здібності; прищеплювати навички соціальної поведінки.

Як уже зазначалося, ефективним засобом розвитку емпатії зростаючої особистості є етнопедагогіка, адже саме вона надає сучасному вчителю багатий арсенал народнопедагогічних засобів, перевірених багатовіковим досвідом. Ці засоби сприяють пробудженню у вихованців високих моральних почуттів – доброти, милосердя, гуманності, допомагають усвідомити як власні переживання, так і переживання інших, викликають співчуття тощо.

Бездонним джерелом виховання є усна народна творчість. У ній відображені кращі риси національного характеру українців, духовні надбання народу, уявлення про добро, честь, красу, справедливість. Фольклор розширює світогляд дитини, відкриває багатий внутрішній світ людських почуттів, спонукає до осмислення важливих моральних проблем.

Емоційна сфера відіграє провідну роль у процесі соціалізації дитини, впливає на ефективність навчання, розвиток мислення, творчих здібностей. Тому атмосфера національної культури істотно сприяє становленню почуття прекрасного, формуванню високих духовних якостей, прагненню до саморозвитку, вдосконаленню, ідеалу.

Особливу роль у цьому процесі також відіграє побут, народне мистецтво, адже його естетичний, ціннісний потенціал допомагає особистості усвідомити себе невід'ємною часткою українського світу, природи, довкілля.

Визначну роль у формуванні морально-ціннісних орієнтирів дитини, її уявлень про добро і зло, чесність, справедливість, співчуття відіграють (за «Типовою освітньою програмою, розробленою О.Я. Савченко для 1-2, 3-4 класів») такі освітні галузі, як : «мовно-літературна, природнича, соціальна і здоров'язбережувальна, громадянська та історична, мистецька тощо» [58]. Наповнення їх змісту етнопедагогічним компонентом є запорукою емоційно-естетичного, соціального та духовного розвитку молодших школярів. У цьому контексті використання етнопедагогічного потенціалу українського фольклору, народної мудрості, традицій має надзвичайно важливе значення для формування емпатії як значущої соціальної та емоційної компетентності.

У молодшому шкільному віці відбуваються значні зміни в психічному розвитку, що зумовлюють своєрідність цього вікового етапу. Саме у цей час дитина починає більш свідомо пізнавати себе, навколишній світ і власну роль у ньому.

Музичний і вербальний компоненти фольклору суттєво посилюють психолого-педагогічний вплив на розвиток особистості дитини. Ритмічні та мелодійні особливості народнопісенних жанрів мають заспокійливий, навіть медіативний ефект, позитивно впливають не лише на фізичний стан, а й на емоційно-психічну сферу. Словесний зміст фольклорних творів пробуджує емоційні переживання, розвиває емоційний інтелект, емпатійність. Завдяки цьому є гарним помічником батькам і педагогам у процесі формування в

дитини чуйності, гуманності, відкритості. Цілісний характер такого впливу зумовлений особливою природою української народної творчості – її синкретизмом, органічним поєднанням слова і музики, глибоким зв'язком із довкіллям.

Ю. Михайленко, Ю. Підгурська справедливо зазначають, що «уроки читання є досить цінним компонентом процесу розвитку емоційного інтелекту учнів початкових класів. Вони сприяють збагаченню моральної сфери учнів через уміння аналізувати та оцінювати вчинки героїв літературних творів, /.../ є інструментом для формування емоційно-ціннісного ставлення учнів до себе, інших людей, навколишньої дійсності, розвитку інтелектуально-психологічного потенціалу дитини, а також слугують важливим чинником, що забезпечує успішну самореалізацію людини» [52, с.93-92].

Чудовим засобом розвитку емпатичних почуттів, емпатичної культури молодших школярів є народні казки, адже «зміст українських народних казок впливає на формування моральних якостей дитини, уявлень про добро і зло, створює психологічні умови для її соціальної адаптації, сприяє розвитку міжособистісних стосунків, навичок поведінки, соціальних умінь» [24, с.192]. Учні приваблює цікавий сюжет, їм подобаються відважні, добрі, здатні до співчуття персонажі, вони радіють перемозі добра і справедливості. Через зміст казки дитина знайомиться з народними ідеалами, укладом життя; викликаючи позитивні емоції, виховує почуття емпатії.

Народні казки – це «своєрідні уроки виховання людяності, добросердечності; настанови моральності, добра, справедливості; відшліфовані часом народні ідеали, обов'язкові принципи життя: будь чесним, відданим; виручай друзів, підтримуй слабких; приймай близько до серця чуже горе, завжди подавай руку допомоги, вір у свої сили; май сердечний розум і розумне серце й т.п. На основі казки діти вчаться розуміти причинно-наслідкові зв'язки; гарний ефект у заохоченні дітей до

емпатії дає моделювання ситуацій для оцінювання почуттів, створення «клімату» емпатії тощо [27, с.132].

Вибір казок бажано здійснювати на основі таких критеріїв: емоційна насиченість, виразність мови, динамічна композиція, яскрава зміна емоційних станів персонажів твору. Це найбільш улюблений дитиною прозовий жанр, бо його специфіка полягає у вичерпній характеристиці двох-трьох якостей, близьких і зрозумілих дитячому баченню. Зазвичай вони подаються в гіперболізованій формі: надзвичайна доброта, відвага, кмітливість, щедрість тощо. Герої казок мають виразно людські риси, що допомагає дитині краще сприймати зміст твору. На відміну від дорослого, дитина осягає казку через активну діяльність, якій властива потреба зовнішніх орієнтирів.

Але ці характеристики доводяться до абсолютного ступеня: небувала доброта, хоробрість, винахідливість, щедрість тощо. Казкові персонажі олюднені, що також сприяє кращому розумінню казки дитиною, сприйняття якої відрізняється від сприйняття дорослої людини тим, що це розгорнута діяльність, яка потребує зовнішніх опор. Це співдія, співучасть, коли дитина приймає позицію персонажу казки, намагається разом із ним побороти різні перешкоди, що стають на шляху. Стель казки близький і зрозумілий дитині, оскільки пропонує персонажів, ситуації, у яких вона непомітно стає учасником і це дозволяє їй засвоїти важливі життєві уроки. Морально-етичні проблеми окреслюють виховне русло, сприяють упорядкуванню своїх власних почуттів. Позитивні персонажі казок породжують почуття захоплення, наслідування, негативні – осуд.

Для емоційного розкриття змісту казки вчителю важливо читати її експресивно, насичено, з відповідною інтонацією. У процесі читання доцільно слухати думки учнів стосовно розвитку сюжету, дій героїв. Після читання, потрібно обговорити твір. Питання для обговорення бажано підготувати завчасно. У цьому процесі я враховую два основні правила: учні повинні мати можливість сказати все, що вони думають (не оцінювати, не

вживати вислови - правильно, не правильно); підштовхуючи учнів до обговорення казки, висловити свою думку, говорити лише: «мені здається...», «на його місці я б...» і т.п. Дуже добре, коли діти ставлять запитання, до цього їх потрібно спонукати: «ви не хочете мене запитати, чому я так думаю?» тощо.

Після обговорення можна намалювати ілюстрацію до змісту казки, зміст цих ілюстрацій може розкрити емоційні особливості сприйняття твору. Наступний етап роботи над казкою – драматизація, програвання казки чи її частин. Чітко співвіднесення з текстом у цьому процесі не обов'язкове, важливо акцентувати увагу на ключових моментах, емоційних станах героїв. Далі – встановлення зв'язку між ідеями казки й власним життєвим досвідом школярів.

Наприклад, українську народну казку «Лисиця і журавель» зручно використовувати для рольових ігор, дискусій, театралізації, що активізує емоційну сферу дитини (дидактичний потенціал). Учні можуть змінити сюжет або уявити, як діяли б, аби справді виявити доброзичливість і розуміння потреб іншого (моральне моделювання). Через обговорення діти вчаться не засуджувати, а шукати мотиви вчинків героїв казки, що розвиває глибшу емоційну рефлексію (уроки співпереживання).

Отже, на уроках літературного читання доречно послуговуватися такими етнопедагогічними засобами, як: народні казки морального змісту, аналіз яких навчає молодших школярів відчувати переживання основних героїв, розуміти мотиви їх вчинків («Котик і Півник», «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат», «Кривенька качечка»); обговорення моральних дилем (Чому герої обрав саме таку поведінку? Чому він так вчинив? Як би ти діяв на його місці?): рольові ігри або інсценізації казок (дають змогу чуттєво прожити ситуацію, вжитися в образ героя, відчутти його емоції); створення власних казок на основі народних мотивів (учні можуть транслювати власне розуміння моральних цінностей та емоційних станів). Тож уроки літературного читання на основі етнопедагогічного змісту стають простором

не лише для розвитку читацької компетентності, а й для формування емпатії, доброзичливості, людяності.

Уроки української мови у початковій школі традиційно мають на меті формування мовленнєвих умінь, розвиток грамотності та комунікативної компетентності учнів. Проте, окрім навчальної, українська мова несе в собі значний виховний потенціал, адже саме у процесі спілкування, побудови власних висловлювань, опрацювання змісту вправ, текстів учні досягають не лише певні правила, але й особливості емоційної сфери людини. Активне впровадження етнопедагогічних елементів на уроках української мови дозволяє створювати емоційно забарвлене навчальне середовище, у якому молодші школярі не лише вивчають структуру мови, але й розвивають моральні якості, здатність до співпереживання.

Морально-етичні та педагогічні ідеї українського народу, його життєва мудрість яскраво відображені у крилатих висловах. Народні афоризми є цінним дидактичним матеріалом у роботі з молодшими школярами, оскільки сприяють формуванню емпатійної культури та певних моральних орієнтирів : «Хочеш собі добра, не роби нікому зла», «Інших не суди, на себе погляди», «Добре діло роби сміло», «Де дружніші, там і сильніші», «Добре там живеться, де гуртом сіється й жнеться», та ін.

На уроках української мови народні паремії доцільно використовувати для: пояснення лексичного значення слова (добро, зло, біда, милість, щирість, щедрість); аналізу змісту з точки зору емпатії, моральної поведінки, створення ситуаційного моделювання (Як ти розумієш прислів'я: «Гостре словечко коле сердечко», «Зруйнував гніздо пташине – не буде в тебе ні дітей, ні родини», «З добрим дружись, а лихого стережись»); складання речень або невеличких текстів з етичним підтекстом (наприклад, при вивченні теми «Речення» учням можна запропонувати ситуації, що вимагають емпатійної поведінки: «Де є добрі люди, там біди не буде», або ж при вивченні частин мови, наприклад, «Уживання прикметника в мовленні» доречно дати таке завдання: прочитай прислів'я: «Добре слово людині – що

дощ у посуху», поясни його значення; добери три прикметники, якими можна описати людину, що вживає у мовленні добрі слова /світла, гарна, щира/, склади з ними речення; розкажи, чи траплялося тобі чути добрі слова саме тоді, коли було сумно); мовних ігор на моральну тематику (гра «Гарні слова» - добір лексем, що викликають позитивні емоції, пов'язані із працею «Мала бджола, а й та працює», підтримкою, дружбою, допомогою й т.п., що сприяє розвитку словникового запасу молодшого школяра та емоційної відкритості); розбору текстів емоційно забарвленого змісту (байки, короткі оповідки) задля аналізу мовних зворотів - (ДОДАТОК Д 2).; виділення слів, що виражають емоції; творчого переказу з точки зору іншого («Хвалькувати муха», «Без труда нема плода»).

На уроках розвитку зв'язного мовлення можна застосувати «Колесо емоцій» Роберта Плутчика (дит. ДОДАТОК А), учням подобається працювати з адаптованою його версією з піктограмами для молодшого шкільного віку. Освітніми цілями використання є розвиток емоційного словничка учнів, вміння ідентифікувати та називати емоції; формування співчуття та емпатійного ставлення до іншого; розвиток усного мовлення; формування внутрішньої моральної позиції. Наприклад, після читання казки чи народної легенди учням пропонується визначити емоції основних персонажів твору на основі «Колеса емоцій»: Яку емоцію пережив герой коли... (наприклад, Лисичка обманула Вовка)? Чи змінилися його емоції до кінця казки? Чи були у нього змішані емоції? Учні обирають емоцію з колеса, яку, як вони вважають, відчували б у ситуації персонажа («Котик і півник» - Уявіть, що ви Півник, якого схопила Лисиця. Що відчуваєте? Оберіть емоцію на колесі. Яку емоцію пережив котик, врятувавши друга? Радість? Полегшення?).

З власного досвіду, зазначу, що для молодших школярів доцільним є використання спрощеного колеса емоцій (вісім основних: радість, страх, злість, довіра, очікування, сум, огида, подив). Можна самому виготовити індивідуальні колеса (кольорові диски, на яких учні стрілкою показують

емоцією). Добре після кожного заняття робити своєрідний емоційний підсумок: З якою емоцією ви залишаєтеся після сьогоднішнього уроку?

Гарний ефект дає групова робота – створення емоційної карти казки (складання карти емоцій головного героя на початку історії, у кульмінаційний момент, у кінці казки), а також візуалізація власних емоцій (наліпка або стікер на «Колесі емоцій»), що є гарною вправою для рефлексії, яка дозволяє не лише зрозуміти героїв, а й самого себе (Мені стало страшно, коли півника забрала лисиця; Я відчув радість і полегшення, коли котик урятував півника).

Через залучення до народної творчості дитина поступово досягає глибини почуттів іншої людини, вчиться розуміти себе та світ навколо. Ефектами її використання є те, що молодші школярі вчать висловлювати свої емоції та думки вербально; формується вміння бачити ситуацію з боку іншої людини; розвивається доброзичливість, повага, чуйність; підвищується мотивація до навчання через національно-культурний пласт.

Сприятливі умови для емоційного розвитку дитини, її емпатії створюють також *уроки мистецтва (інтегрований курс)*, які є «дієвою формою залучення молодших школярів до добра, краси, людяності. Мистецтво активно втручається в усі сфери освіти й виховання учнів. Воно є могутнім і нічим не замінним засобом формування їх духовного світу» [20, с.11].

Оскільки змістові лінії «Художньо-творча діяльність», «Сприймання та інтерпретація мистецтва», «Комунікація через мистецтво» спрямовані на «...формування в учнів умінь застосовувати різні виразні засоби творення художніх образів, імпровізування та естетичного перетворення довкілля;...розвиток емоційної сфери учнів, збагачення естетичного досвіду, формування в них умінь сприймати, аналізувати, інтерпретувати, оцінювати мистецтво, виявляючи до нього емоційно-ціннісне ставлення, ... формування уявлень про можливість і способи регулювати свій емоційний стан завдяки мистецтву» [58,с.88], залучення етнопедагогічного потенціалу через

ознайомлення з українськими народними традиціями, декоративно-ужитковим мистецтвом, народною піснею сприяє розвитку емпатії як здатності співпереживати, розуміти почуття інших і виражати власні емоції через художні засоби. На зростаючу особистість величезний вплив чинить світ звуків, наприклад, взаємозв'язок людини й звучання природи. Особливо важливою є музика, її вібраціям властиво впливати на біохімію людини, фізичне тіло, емоційну сферу, психіку.

Вивчаючи українську народну символіку (у вишивці, писанкарстві, народному живописі), слухаючи й виконуючи українські народні пісні тощо молодші школярі не лише пізнають культуру свого народу, а й вчаться бачити в ній емоційний зміст: любов до рідної землі, тугу, надію, радість, співчуття.

Варто звернути увагу і на такий етнопедагогічний аспект, як символіка кольору в народній традиції – його вплив на творчу уяву та емпатію. В української ментальності основне місце посідає червоний (любов, кохання, пристрасть, сила, захист, краса, здоров'я, оберіг), чорний (журба, горе, біда; земля, сила, стійкість), білий (чистота, світло, невинність, гармонія, радість), блакитний (духовність, вічність, безмежність, мудрість, досвід, вірність, розум, поміркованість, чесність), жовтий (світло, багатство, розвиток, успіх, тепло, щастя), зелений (життя, молодість, енергія, природа, розквіт, відродження) кольори та ін.

Кольори мають здатність викликати в людини певні асоціації, пов'язані зі спогадами, емоційними переживаннями, психічними станами, образами. Науковці виокремлюють такі групи кольорових асоціацій:

- фізичні (вага: легкість, важкість, невагомість; температура: тепло, холод, пекучість; акустичність: тиша, гучність; простір: глибокі, поверхневі);
- емоційні (позитив: радість, бадьорість, щастя, приємність; негативні: сум, тривожність, горе; нейтральність: спокій, урівноваженість, тиша) та ін.

Практично кожен прикметник в українській мові має кольоровий відповідник, що свідчить про глибинність традиції, її філософський контекст,

універсальність символічної системи. Це підкреслює важливу роль кольору як засобу емоційного впливу та відображення внутрішнього емоційного світу людини.

Символіка кольору, музики, природи – важливі чинники формування особистості дитини, її творчих здібностей та емпатійної поведінки. За допомогою цих чинників ми можемо збудити в дитині щирі й добрі почуття до інших, до довкілля, зробити її більш чуттєво, емоційно багатшою, уважнішою.

Створюючи власні вироби на основі народних мотивів, діти осмислюють почуття радості від творення прекрасного, творчої праці, тобто, формують емоційно-ціннісне мислення. Етнопедагогічні засоби на уроках мистецтва виконують не лише естетичну, а й виховну функцію, формуючи у молодших школярів чутливість до краси, гордість за духовно-культурну спадщину свого народу.

Ідеальною платформою для впровадження української етнопедагогіки в освітній процес сучасної початкової школи є уроки інтегрованого курсу *«Я досліджую світ»* (природнича, громадянська та історична, соціальна та здоров'язбережувальна освітні галузі), орієнтовані на виховання відповідального ставлення до себе та довкілля; включають теми про психоемоційний стан, спілкування конфлікти, доброзичливість; сприяють формуванню соціальних і громадянських навичок через елементи гри, бесіди, ситуаційного аналізу тощо» [26; 28]. У цьому контексті етнопедагогіка також є цінним засобом для розвитку емпатії молодших школярів через їх знайомство з народними традиціями, звичаями, обрядами, моральними настановами. Так, вивчаючи теми про родину, громаду, природу, свята неможливо не торкатися кращих зразків української народної культури. Наприклад, обговорення народних традицій спонукає учнів замислюватися над значенням взаємодопомоги, підтримки, моральної поведінки, навчає спільній взаємодії у співпраці (толока, щедрювання, колядування, обжинки тощо). У темі про родину ми використовували опис традицій української

родини (взаємодопомога, любов, праця, повага до старших, турбота про молодших); з цікавістю і задоволенням учні виконували завдання щодо створення родинного дерева з рисами характеру родичів (розвиток емпатійного мислення) тощо.

З великою цікавістю молодші школярі включаються в обговорення українських народних прислів'їв про здоров'я. Зокрема, паремія «Здоров'я – найбільший скарб» вчить дітей цінувати добре самопочуття, дбати про своє здоров'я. Аналізуючи цей народний вислів доцільно звернути увагу й на те, що не всі люди однаково здорові, деякі діти чи дорослі можуть хворіти, мати особливі потреби, тому потребують турботи, розуміння і допомоги. Тож потрібно бути уважним і до себе, і до інших: якщо здоров'я – скарб, його потрібно берегти і в собі, і у тих, хто цього потребує.

Такі народні паремії, як: «Без здоров'я нічого чоловікові не миле», «Бережи одяг доки новий, а здоров'я – доки молодий», «У здоровому тілі – здоровий дух» вчать турботі про інших, розумінню їх емоційних станів, адже, можливо, що хтось із однокласників мовчазний через погане самопочуття чи тривогу і потребує підтримки. Означені етнопедагогічні засоби допомагають молодшим школярам працювати над власною поведінкою, усвідомити, що належне ставлення до свого здоров'я і здоров'я інших – частинка доброти й емпатії, розвивають турботливість, чуйність, співчуття.

Оскільки маю досвід викладання англійської мови, зауважу, що *уроки англійської* дають позитивний результат у випадку, коли вони емоційно забарвлені, культурно орієнтовані, наближені до життєвих реалій. Тож українська народна педагогіка, як система ціннісних і моральних настанов, ідеально підходить для розвитку емпатії через мову, адже формує гуманістичний світогляд (доброта, співпереживання, чуйність, щирість), розкриває емоційно насичені сюжети (казки, легенди, прислів'я), розвиває культурну ідентичність, що важливо для міжкультурного діалогу. Наприклад, вивчаючи тему «*Feelings / Emotions*», ми працювали з українським прислів'ям з перекладом: «*Добре слово і залізні двері відчиняє*» – *A kind word*

opens even iron doors. Обговорювали, коли і як ми можемо сказати «kind words» друзям? На основі казки використовували гру «How do you feel?» (розігрували її короткий фрагмент англійською, а потім діти практикувалися в парах: «*I think the Fox felt happy because...*»).

Метою вивчення теми «*My Family*» є розвиток лексики про родину, формування емоційного зв'язку з рідними людьми. З огляду на це ми використовували такі завдання, як розповідь про родинні традиції в українських сім'ях завдання: («*Draw your family tree and describe one kind person in it.*»; переклад колисаночок : «*Ой ходить сон коло вікон*» - «*Sleep walks around the window*»).

Навчаючи мовних конструкцій для підтримки іншого та ввічливої взаємодії (тема «*Helping Others*» / «*Be Kind*» - «*Допомагаючи іншим*» / «*Творить добро*» ми проводили день добрих слів (вивчення фраз «*You are great*», «*Thank you*», «*Let's play together*»; переклад українських побажань на основі народних традицій вітання англійською; виготовлення «*Kindness Tree*»: учні записували добрі вчинки, які зробили протягом тижня, англійською на листочках, прикріплюючи їх на «Дерево доброти»: «*I helped my friend*», «*I smiled at my teacher*» та ін.

Впровадження етнопедагогічних елементів на уроках англійської мови через контент розвиває емпатію та моральні орієнтири; емоційне забарвлення мовленнєвої діяльності сприяє кращому запам'ятовуванню лексики, формуванню своєрідного культурного місточка між українською традицією та англійською мовою, підвищенню мотивації до вивчення іноземної мови через близькі та зрозумілі теми.

Щодо уроків математики – на перший погляд, *математика* – одна із точних наук, напряду не пов'язана з емоціями. Однак, у початковій школі математика – це не лише про числа і дії з ними, а й про розвиток мислення, мовлення, соціальних навичок. Емоційній взаємодії, створенню позитивної, насиченої емоціями атмосфери уроку допомагає використання математичних ігор з традиційними елементами: лічилки, народні математичні задачі,

народні загадки з математичним змістом тощо. Усвідомленню спільних цінностей, формуванню емоційного зв'язку з рідною культурою сприяє також обговорення числової народної символіки: три, сім, дев'ять тощо.

Саме завдяки етнопедагогіці ці уроки наповнюються емоційним змістом, стають емоційно значущими, змістовними, можуть мати виховний і соціально-емоційний характер, через інтеграцію культурних елементів заохочуючи розвиток емпатії. Цьому сприяють фольклорні задачки з відповідним сюжетом, що викликає цікавість, дає змогу емоційно пережити навчальний матеріал (наприклад, до Виликодня моя бабуса розписала 12 писанок. На свято подарувала їх трьом онучатам порівну. Скільки писанок отримав кожен? Чому важливі подарунки? Після математичного розв'язання доречно провести коротку моральну бесіду про щедрість, турботу, допомогу).

Співпрацю, взаєморозуміння, повагу до думки іншого розвиває робота в парах і групах. Наприклад, вивчаючи тему «Розв'язання задач на додавання і віднімання у межах сто», використовуємо казку «Рукавичка». Учні об'єднуються в групи (4-5). Для групової роботи пропонуємо завдання: у рукавичку поселилися звірі: мишка, жабка, зайчик, лисичка, вовк і ведмідь. Мишка принесла 6 зернинок, жабка – 8 листочків, зайчик – 10 морквинок, лисичка – 12 грибочків, вовчик – 14 яблук, а ведмідь – 20 медових пряників. Скільки всього їжі до столу зібрали тварини? Якщо кожен із них з'їсть по дві частини свого частування – скільки залишиться?

Додатковими запитаннями для обговорення можуть бути: Хто поділився найбільше? Чому це важливо? Що було б, якби хтось із звірів не захотів ділитися з іншими? Як би себе почував той, у кого не було нічого? Як би ти вчинив? Такі завдання активізують математичне мислення через емоційно близький сюжет; учні опановують досвід працювати в команді, приймати спільні рішення, враховувати думку іншого; через казкових героїв учаться співпереживати, допомагати, підтримувати. Це робить навчання змістовним і цікавими, стимулює діалог між учнями, уміння чути один одного; через узгодженість спільного рішення формує терпимість до різних точок зору,

вчить не змагатися, а конструктивно співпрацювати задля спільної мети; розвиває не лише математичні, а й комунікативно-емоційні навички, сприяє вихованню поваги до інших, толерантності як необхідних складових особистісного розвитку молодшого школяра.

Збагачення уроків етнопедагогічним змістом сприяє не лише формуванню національної ідентичності, а й усвідомленню цінності народної мудрості, її дотримання у стосунках, вихованню позитивної поведінки на основі народних культурних традицій, глибокому розумінню вагомості конструктивної емоційної та соціальної взаємодії, що є основою емпатійної особистості. (*Орієнтовні розробки уроків подано у ДОДАТКАХ Д 3, Д 4*).

Як зазначають дослідники [36; 37; 64], формування емпатії молодших школярів потребує комплексного підходу. Вагомого значення у цьому процесі набуває також позаурочна та позакласна діяльність (ранки, конкурси, змагання, виставки, екскурсії, предметні тижні, олімпіади, ігри, свята, предметні гуртки тощо). Вчені наголошують на тому, що «Розвиток почуття співпереживання у дитини молодшого шкільного віку багато в чому залежить від виховного впливу. Тому для розвитку особистості дитини найбільш важливим є виховання, за якого її увага спрямована на почуття та дії іншої людини» [38, С.94]. У цьому контексті варто звернути увагу на педагогічну практику ранкового кола, яка проводиться вчителем на початку дня в колі дітей. Форма кола є знаком єдності, рівності, неперервності традицій, наприклад, «Добрим словом день починати». В українській народній культурі коло - це символ сонця, життя, родинного гурту. А гарні привітання, теплі слова, побажання вчать дітей не лише відчувати позитивні емоції, а й передавати їх іншим. Тож емоційний ефект такої практики полягає у формуванні в зростаючій особистості почуття захищеності, власної значимості, відкритості до переживань іншого. Через вияв емоцій, слухання однокласників, підтримку формуються емпатійні співпереживання. Тож практика ранкового кола має глибоке коріння в українській етнопедагогіці, зокрема: у цінності родинності, єднання, доброзичливості; у традиції доброго

слова, підтримки, чуйності; у вихованні через народну мораль, емпатію, як провідну якість українського менталітету.

Процес розвитку емпатії продовжується і на перервах, - потрібно звертати увагу школярів на їх поведінку, позитивні чи неблагополучні ситуації взаємодії.

Загалом, робота з молодшими школярами з метою розвитку емпатії засобами етнопедагогіки має бути спрямована на розвиток емоційного (розвиток здатності диференціювати емоційні стани іншої людини, що характеризуються проявами співчуття і співдії), когнітивного (розвиток уявлень молодших школярів про емоції) і поведінкового (розвиток здібності виявляти дійову допомогу у діяльності стосовно різних об'єктів емпатії, тобто активно підтримувати іншого, надавати йому допомогу) компонентів і передбачала такі напрямки: ознайомлення дітей з різними емоціями, особливостями їх вербального і невербального вираження; розвиток уміння розрізняти й розуміти свої почуття й емоційні стани інших людей, гуманного відношення до них; сприяння формуванню активної позиції стосовно висловлення співчуття іншому (батькам, старшим, одноліткам, тваринам). Зазначимо, що в структуру і зміст занять, згідно порад Є. Сімак, О. Максим, Т. Рябовол нами були включені усі три блоки. Тобто, на одному занятті пропрацьовувалися і когнітивний, і емоційний, і поведінковий компоненти емпатії.

З власного педагогічного досвіду, зауважу, що у своїй роботі я тісно співпрацювала із шкільним психологом. Нами був розроблений цикл занять з розвитку емпатії молодших школярів, спрямованих на поліпшення пізнавальної активності, інтерактивні міні-тренінги у формі гри та вправи з використанням тілесно-орієнтованих технік на основі української етнопедагогіки. Заняття тривали 40-45 хв., кожне з них мало стандартну форму проведення: початок: привітання, яке орієнтоване на згуртування учнів і створення атмосфери групової довіри; розминка: виконує функцію налаштування на продуктивну діяльність, засіб впливу на емоційний стан

учасників; основна частина: використання різноманітних ігор, вправ у відповідності до теми заняття; релаксація; прощання, рефлексія. *Див. додаток Д 1.*

Одним із вагомих засобів розвитку емпатії молодших школярів є творчість, що породжує в дитині живу уяву, фантазію, мрію. За своєю природою творчість ґрунтується на бажанні щось зробити по-своєму, красиво, тобто, творче начало в людині – це прагнення до руху вперед, досконалості, і, звісно, до прекрасного в найвищому і найширшому сенсі цього поняття. Творча діяльність – природна форма пізнання і самовираження особистості. У цьому процесі особливу роль відіграє мистецтво, спонукаючи дитину до творчої фантазії, уяви, що допомагає розв'язати їй емоційні проблеми, позбутися тривожних спогадів, відновити психологічний комфорт, подолати відчуття самотності. У цьому віці діти схильні до співпереживання, особливо через рольову гру, спів, малювання. Позакласна діяльність дає свободу емоційному самовираженню, відкритості до спільної діяльності. Кожен учасник бере на себе відповідальність у виконання певного завдання, за необхідності допомагає іншому. Так, у процесі створення колективного колажу «Моя родина – частинка України» учні діляться історією своєї сім'ї, слухають інших, вчаться бачити цінність у кожному. Працюючи над аплікацією «Дерево добрих справ» (на основі символіки дерева в українській традиції), учні розповідають про добрі вчинки - як свої, так і інших, прикрашаючи дерево власними листочками доброти.

Для молодшого школяра особливо важливим є створення умов для групової діяльності та активного ігрового простору, які надають можливість кожному учаснику гри, драматизації або виховної ситуації вільно виражати власні думки, емоції, почуття, імпровізувати, опрацьовувати емоційні переживання, а також віднаходити адекватні способи виявлення, відпрацьовувати ефективні стратегії поведінки та толерантної взаємодії з іншими.

Отже, ігрова діяльність має бути побудована на основі взаємодії, співпраці, взаємодопомоги. Важливу роль у цьому відіграють українські народні ігри - «Ходить гарбуз по городу», «Коза», «Подольночка», «А ми просо сіяли», «Два півники», «Перепілочка», «Подольночка», «Птиці», «Коровай», «Синичка» та ін. Ігрова діяльність допомагає розвивати емпатію, товариськість, повагу до інших, вміння підтримувати друзів, формуванню позитивних моделей поведінки.

Методичні особливості впровадження етнопедагогіки у позаурочну і позакласну діяльність полягають у цілісному поєднанні народних традицій, звичаїв, морально-етичних норм із практикою організації дитячого дозвілля, гурткової роботи, свят, ігрової та театралізованої діяльності. Більш детально про організацію емоційної саморегуляції на заняттях театрального гуртка можна ознайомитися у праці О. Демченко та С. Драбинюк [16].

Методично доцільним є проведення виховних заходів, де акцент робиться на цінностях взаємодопомоги, милосердя, шанобливого ставлення до старших та підтримки молодших. Наприклад, інсценізації українських народних казок із подальшим обговоренням вчинків героїв сприяють розвитку емоційного сприйняття, вміння поставити себе на місце іншого. Організація народних ігор, зокрема кооперативних або сюжетних, розвиває у дітей навички співпраці, підтримки, відповідальності за інших. Відвідуючи гурток «Народна іграшка», при створенні ляльки-мотанки, увага дитини зосереджена на традиціях народної творчості, краси, що поглиблює знання про українську родину, розвиває здатність до уявної емпатії через народну іграшку. Орієнтовна програма гуртка для учнів 3-4 класів «Джерельце доброти» представлена у *ДОДАТКУ Д 6*.

Отже, до основних видів творчої позакласної діяльності з етнопедагогічним спрямуванням щодо розвитку емпатії молодшого школяра можна віднести: інсценізацію народних казок («Пан Коцький», «Солом'яний бичок», «Кривенька качечка»): формування емпатії через вживання в образи дійових осіб, розуміння мотивів їх вчинків; народне декоративно-ужиткове

мистецтво (створення оберегів, вишивка, писанкарство, лялька-мотанка й т.п.) усвідомлення творчості через позитивну енергетику, значення добрих думок для естетики виробу; усна народна творчість (наприклад, український мелос) – відтворення емоційного змісту, вчування в емоційний фон твору, розуміння причинно-наслідкових зв'язків (сценарій виховної години «*Слово-не горобець*» див у ДОДАТКУ Д 5); народні паремії (поясни прислів'я, відгадай загадку, вгадай за описом) – творче, емоційно забарвлене мислення; народні свята й обряди (колядування, щедрування, зустріч птахів, обжинки, козацькі практики взаємодопомоги) – формування почуття єдності, взаємоповаги, взаємодопомоги.

У зв'язку з тим, що у процесі розвитку емпатії молодшого школяра вагоме місце посідає родинне виховання, велика увага нами приділялася співпраці сім'ї і школи – різним проєктам і сумісної діяльності з батьками: проєктна діяльність, генеологія, пошукова робота тощо. Це не лише зміцнює зв'язок дитини з її корінням, а й поглиблює розуміння важливості родинної злагоди, тепла, емпатії у міжпоколінному спілкуванні. У процесі реалізації цих завдань педагог повинен бути фасилітатором емоційного досвіду дитини, всіляко підтримуючи відкритість, відвертість, рефлексію, діалогічну взаємодію.

Такими чином, використання етнопедагогіки України як засобу розвитку емпатії молодших школярів в освітньому процесі сучасної початкової школи полягає у його змістовому наповненні елементами народної культури, створенні ситуацій морального вибору, емоційного співпереживання, використання інтерактивних, ігрових та театралізованих методів. Це сприяє не лише збагаченню духовного світу дитини, а й формуванню емпатійної особистості, здатної до толерантної, гуманної, доброзичливої взаємодії з іншими, з довкіллям.

2.3. Методичні засади розвитку емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки

З огляду на те, що розвиток емпатії молодшого школяра є одним із ключових завдань сучасної освіти, в умовах нової української школи особливо цінним стає звернення до етнопедагогіки України – науки, яка осмислює, систематизує та адаптує виховний потенціал народної педагогіки у сучасний освітній процес.

Завдяки пластичності, чутливості, податливості, схильності до сугестії, особливостям розвитку емоційно - чуттєвої сфери, молодший шкільний вік – надзвичайно сприятливий період для розвитку емпатії. Для сучасного вчителя дороговказом мають залишатися настанови видатного українського педагога-гуманіста Василя Сухомлинського. У широковідомій праці «Серце віддаю дітям» мислитель зазначав: «Дитячі роки - той вік, який ми вважаємо віком безтурботної радості, гри, казки, - це джерело життєвого ідеалу. Саме в цей час закладаються корені громадянськості. Від того, що відкрилося дитині в навколишньому світі в роки дитинства, що викликало її подив і захопило, що обурило й примусило плакати – не від особистої образи, а від переживання за долі інших людей, - від цього залежить, яким громадянином буде наш вихованець. Перед поглядом дитини відкривається багатогранний світ з його суперечностями й складнощами, в ньому діти бачать красу й потворність, щастя і горе» [59, с.220].

Цей глибокий вислів українського мислителя надзвичайно влучно передає суть емпатійного підходу до виховання дитини, адже для молодшого школяра розвиток емпатії – це ключовий етап формування моральної свідомості, виховання емпатійної, чуйної особистості. Педагог, який дійсно віддає своє серце дітям: ставиться до них із щирістю, любов'ю, розумінням, повагою – стає яскравим прикладом емпатійної поведінки. Саме через щоденну взаємодію із такими вчителями учні навчаються цінувати взаємну підтримку, співчуття, добро. Коли дитина виховується у середовищі емоційної безпеки, турботи, взаємодопомоги, вона проєктує це на взаємодію з іншими, вчиться віддзеркалювати позитивні емоції у відношенні до однолітків. В. Сухомлинський наголошує на особливій чутливості дитячої

душі, значенні дитинства для розуміння понять добра і зла, формування таких важливих людських якостей, як справедливість, чесність, відповідальність, здатності бачити біль, радощі, потреби інших тощо. Педагог закликає до створення в освітньому процесі ситуацій морального вибору, обговорення казок, оповідань, життєвих історій, усього того, що формує емоційний досвід, а, відповідно, й емпатичні почуття.

Тож теоретико-практичним підґрунтям методичної роботи сучасного вчителя початкової школи повинні стати ті принципи, на яких будується українська етнопедагогіка: духовність і моральність; повага до іншого; емоційна чуйність; гуманізм і взаємодопомога. Усі означені компоненти гармонійно узгоджуються з компонентами емоційного, когнітивного та поведінкового складників емпатії та сприяють її формуванню в молодшому шкільному віці – періоді, коли зростаюча особистість активно засвоює соціальні й моральні норми [40; 46; 48].

Методика формування емпатії засобами етнопедагогіки має спиратися на такі принципи: культуровідповідність: добір змісту дидактичного й виховного матеріалу з урахуванням етнічної традиції, рідної культури, народних ідеалів; емоційність, чуттєвість: створення умов для переживання учнем морального змісту подій, вчинків, образів; особиста залученість: використання методів, які дають змогу молодшому школяреві ідентифікації з головними героями, учасниками подій тощо; діалогічність: створення простору для обговорення, обміну враженнями, формування моральних суджень, вияву емпатії; наслідування позитивних моделей поведінки: приклади доброти, милосердя, співчуття в народній виховній традиції.

Етнопедагогічні дослідження показують, що чинники виховання у народній педагогіці тісно переплетені із засобами, серед яких усна народна творчість займає особливе місце. Своїм корінням фольклор сягає у давні пласти української історії. Кращі зразки усної народної творчості звеличують добро, добрі справи, те хороше, що робить людина для інших. Вони подають дитині найперші уроки людяності, емпатії, адже краще бути

добрим і справедливим, виручати товаришів, бути щедрим серцем і душею на хороші справи й т.п.. Цілеспрямоване використання у педагогічній діяльності виховного потенціалу традицій певною мірою дасть змогу якісно поліпшити процес розвитку емпатичних почуттів молодших школярів. Ефективність цього потенціалу очевидна, проте багато в чому ще не досліджена. Традиції і свята взаємопов'язані. Вони поєднані з працею, знаменними подіями, їх виховний потенціал, безперечно, сприяє успішному розв'язанню різноманітних педагогічних завдань. Барвистість, виразність, масовість популярність святкових обрядодій збуджують позитивні емоції, дають нові враження, стимулюють самовиховання [32].

Як уже зазначалося, українська народна педагогіка ґрунтується на глибоких гуманістичних засадах. Її центром є філософія добра, яка пронизує усі форми виховного впливу на особистість. У системі традиційних знань, уявлень і практик українців добро, доброта, емпатія – не абстрактне поняття, а практична життєва цінність, що формується з дитинства через емоційний, моральний та соціальний досвід. У роботі з молодшими школярами, застосовуючи засоби народної педагогіки, вчитель повинен акцентувати увагу школярів на основній ідеї про те, що людина народжується для добра і з добром у серці. В українському фольклорі це відображено у численних народних прислів'ях і приказках: «Світ не без добрих людей», «Добре діло роби сміло», «Хочеш собі добра – не роби нікому зла», «Від добра добра не шукають», «Не всяка стежечка без спориша, не в кожній людини добра душа», «Не одяг красить людину, а добрі справи», «До доброї криниці стежка утоптана», «Добре ім'я – найкраще багатство», «Добре – не лихо, ходить тихо», «Краса до вечора, а доброта – навіки», «Доброго тримайся, а злого – цурайся», «Хто людям добра бажає, той і сам його має», «Добрим словом і мур проб'єш, а з лихим і в двері не ввійдеш» та ін.

Тому з самого малечку дитину привчали турбуватися про молодших, поважати старших, брати приклад з людей праці, допомагати ближньому, бути чесним, щирим та милосердним. Через родинне виховання, приклад

дорослих, участь у традиційних обрядах дитина вчиться засвоювати моральні норми, бути доброю і співчутливою. Зважаючи на те, що своєрідними етичними моделями добра і зла в українській етнопедагогіці є казки, в урочній та позаурочній роботі з учнями молодшого шкільного віку потрібно враховувати їх виховний потенціал. Через сюжетні мотиви формувати в дітей розуміння того, що добро – перш за все дія активна, а доброта – сила, яка здатна змінити світ на краще. Наприклад, у таких відомих казках, як «Котигорошко», «Івасик - Телесик», «Пан Коцький» головні герої перемагають зло не силою, а добротою, розумом, чесністю. Орієнтиром для молодших школярів повинно стати прагнення до добра як життєвої мети і моральної категорії. Цього можна досягнути через ознайомлення з народними уявленнями про добро: чесна праця на благо родини, громади, суспільства; вірність слову, даній обіцянці; шана родоводу, історії; гідна поведінка у громаді; патріотичні почуття тощо.

Засоби народної педагогіки, у ролі яких виступають різні жанри усної народної творчості, доцільно групувати у залежності від їхньої ціннісно-орієнтаційної спрямованості - ті, що формують:

- *ставлення до оточуючих людей*: паремії, що виражають різні моральні настанови: «З добром знайся, а лихого цурайся»; «Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько», «Що посієш - те й пожнеш», «Для роботящого Федота і у жовтні знайдеться робота» ; народні казки про взаємодію з іншими, переважно, це соціально-побутові казки: «Мудра дівчина», «Правда і кривда», «Язиката Хвеська», «Про скупого чоловіка», «Ледащиця»; легенди та перекази у яких головні персонажі допомагають нужденним, жертвують життям заради інших: легенди про Довбуша, Максима Залізняка, Богдана Хмельницького: «Як Довбуш став опришком», «Кармалюк і бідний чоловік» та ін.; народний мелос – родинно-побутові пісні, колисаночки: «Вийшли в поле косарі», «Перепілонько біла», «Котився віночок по полю», «Грицю, Грицю, до роботи», «Котику сивенький», «Ой люлі, люлі, налетіли гулі», «А ти, коте сірий» та ін.;

- *позитивне ставлення до рослинного і тваринного світу, виховують дбайливе ставлення до довкілля:* розвивають співчуття, пояснюють емоції тварин, виховують доброту українські народні казки про тварин - «Півник і двоє мишенят», «Колобок», «Рукавичка», «Пан Коцький», «Лисичка, котик і півник», «Коза-дереза», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат»; цікавість, поважливе ставлення до довкілля формують також загадки («Нічна корова увесь світ поборолала» (ніч), «Ой за лісом, за пралісом золота діжа сходить» (сонце), «Сидить у куточку і тче сорочку» (павучок), примовки («Вийди, вийди, сонечко», «Іди, іди дощику», «Ластівко, ластівко», «Равле-Павле»), прикмети («Хто квітень змарнує, той і літо злінує», «Як у травні дощ і грім – буде радість людям всім», «У червні першу ягідку до рота кладуть, а другу – додому несуть», «Липень косить і жне, довго спати не дає»), навчають жити у гармонії з природними циклами обрядові пісні (веснянки, колядки, щедрівки й т.п.): «Благослови, мати», «Десь тут була Подоляночка», «Ягілочка»; «Добрий вечір тобі, пане господарю», «Нова радість стала», «Роди, Боже, жито»; «Ой сивая та і зозуленька», «Старий рік минає», «Ой чи є, чи нема пан господар удома»; чимало прислів'їв і приказок закликають до порозуміння, добросусідства, товаришування: «Без вірного друга – великая туга», «Дружній череді і вовк не страшний», «З добрим дружись, з лихим стережись», «Людина без друзів, що дерево без коріння», «Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад», «За правду стій горою», «По правді роби – доброго кінця сподівайся»;

- *загальнолюдські цінності, життєві ідеали:* патріотичні почуття, жертівність, мужність виховує український героїчний епос – думи, балади, легенди, міфи, казки, оповідання, історичні пісні: «Легенда про меч Єдності», «Про запорожців», «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Калина», «Котигорошко», «Кирило-Кожум'яка», «Козак Голота», «Пісня про Богдана Хмельницького», «Гей, там на горі Січ іде», «Ой у лузі червона калина» та ін.

Аби етнопедагогіка як засіб розвитку емпатії молодших школярів набула ефективності й результативності, її використання має відповідати

певним педагогічним умовам. Тобто, таким, що покликані забезпечити належні міри педагогічного впливу на позитивний розвиток особистості, що у свою чергу сприяє поліпшенню усього освітнього процесу. Аналіз наукових джерел, педагогічного досвіду до таких умов дозволяє віднести:

- *Врахування індивідуальних особливостей школярів:* стан здоров'я, рівень психічного розвитку й т.п. Кожен учень має індивідуальні фізичні й психологічні особливості розвитку, обумовлені станом здоров'я, рівнем розвитку когнітивної та емоційно-вольової сфери, специфікою темпераменту, традиціями й особливостями родинного виховання та іншими чинниками впливу, від яких залежить рівень розвитку емпатії дитини. Тому, плануючи роботу з формування емпатії врахування означених особливостей є обов'язковим.

- *Врахування вікових особливостей розвитку емоційно - чуттєвої сфери учнів молодшого шкільного віку.* Вчитель повинен бути компетентним у питаннях етнопедагогіки та вікової психології, здатним гнучко адаптувати зміст матеріалу і методику до потреб дитини, зважати на характерні особливості цього вікового періоду: підвищену емоційну вразливість і чутливість - молодші школярі легко збуджуються, глибоко переживають образу, несправедливість; імпульсивність емоцій, які швидко виникають і так само швидко змінюються; потребу емоційного контакту з дорослим: дитина прагне схвалення, підтримки й теплоти; зростаючу здатність до співпереживання: на цьому етапі й формуються емпатичні почуття у формі наслідування, співвіднесення своїх емоцій з емоціями, почуттями інших; образного й емоційно забарвленого мислення, яке переважає над логіко-абстрактним, що відкриває широкі можливості для ефективного впливу різних етнопедагогічних засобів . З огляду на це педагог має розуміти, що ці засоби будуть ефективними лише за умови, якщо вони емоційно залучають дитину, дають змогу пережити певні емоції, моральний зміст через емоційне проживання ситуацій, подій, вчинків тощо.

Особливої ваги набуває вміння вчителя розрізняти рівні розвитку емпатії в молодших школярів (початковий, усвідомлене розуміння почуттів інших, прояв емпатії у поведінці). Учитель повинен вміти діагностувати ці рівні, аби підбирати відповідні етнопедагогічні форми впливу: від слухання колисаночок до у часті у народних театралізованих дійствах, що передбачають складніші емоційні моделі. Врахування вікових особливостей дає змогу: уникати педагогічних помилок, пов'язаних із перевантаженням емоційної сфери дитини або нерозуміння змісту емоцій, забезпечити ефективний розвиток емпатії, орієнтуючись на етапи емоційного дозрівання; оптимально використовувати етнопедагогіку як інструмент гармонійного розвитку, а не лише як культурно-пізнавальний компонент.

- Використання засобів етнопедагогіки в урочній та позаурочній діяльності. Розвиток емпатії в молодших школярів – процес довготривалий, потребує послідовної педагогічної роботи. Застосування етнопедагогічних засобів повинно бути системним, спланованим, передбачати взаємозв'язок урочної та позаурочної діяльності. Звичайно, що позаурочні заняття надають педагогу більшу свободу щодо вибору тематичного наповнення діяльності учнів, а також форм організації занять, педагогічних методів, прийомів та етнопедагогічних засобів. Позаурочні заняття поглиблюють і розширюють знання, отримані школярами на уроках, чому сприяє використання більш широкого діапазону етнопедагогічних засобів. Наприклад, з метою розвитку емпатії молодших школярів можуть використовуватися різні методи арттерапії: казкотерапія, музикотерапія, ізотерапія – малювання, ліплення з глини, декорування, вишивка тощо.

- Впровадження інноваційних технологій навчання. Згідно вимог нової української школи, завдання вчителя – цілеспрямовано проєктувати розвиток учня через організацію такої діяльності, у процесі якої відбувається інтелектуальне, особистісне, соціально-комунікативне зростання, а також формування емпатійних здібностей.

За такого підходу знання набуваються через розв'язання проблемної ситуації, технологію проблемного навчання, розвитку критичного мислення тощо. Учителю необхідно дати учню можливість свідомого морального вибору, моделювати поведінку в нестандартних ситуаціях, показати молодшим школярам значущість співчуття, співпереживання, підтримки у різних життєвих ситуаціях. Виконанню цих завдань сприяє використання технологія проєктного навчання, навчання у співпраці, гри тощо. Застосування передових педагогічних технологій дає змогу підвищити усвідомленість навчання, розвинути емпатійні здібності учнів, сприяє їх самореалізації, допомагає більш ефективно розв'язувати завдання індивідуалізації та диференціації освітнього процесу [33; 35].

- *Взаємодія з родинами учнів.* Як уже зазначалося, важливу роль в розвитку емпатійних почуттів молодших школярів відіграє родинне виховання. Тому робота з сім'єю дозволяє забезпечити включеність батьків у процес формування емпатії молодших школярів засобами етнопедагогіки.

Сім'я і школа належать до двох основних соціальних інститутів, що формують особистість дитини. Коли ці обидві ланки злагоджено взаємодіють, послідовно застосовують етнопедагогічні засоби, то вплив на формування емпатії буде сталим і більш глибоким. У цьому випадку досягається єдність виховного впливу на зростаючу особистість, дитина отримує єдине ціннісне середовище, у якому приклад дорослих закріплює вартісні орієнтири, моральні норми через традиції. Джерелом моральних ідеалів є засоби етнопедагогіки, спільне використання яких дозволяє дитині проживати певний емоційний досвід, усвідомлювати цінності через рідну народну культуру. Тому залучення родини до різних проєктів, святкувань, проведення майстер-класів (гончарство, вишивка, писанкарство, гутництво й т.п.), вікторин, конкурсів тощо сприяє теплій, невимушеній емоційній атмосфері, у якій дитина відчуває себе безпечно, комфортно, органічно. І саме у таких умовах емпатичні почуття формуються найкраще.

Ключовим чинником у цій творчій співпраці є приклад дорослих, адже молодші школярів навчаються емпатії через спостереження за поведінкою дорослих, зразками їх поведінки. Тож узгоджена педагогічна позиція школи й родини, побудована на принципах етнопедагогіки, атмосфера узгоджених цінностей, емоційного контакту й культурної спадкоємності створює позитивну модель поведінки для молодшого школяра. На прояв емпатії впливають установки людини. Зокрема, психологи зазначають, що рівень емпатії знижується у разі, коли людина уникає особистісного контакту з оточуючими її людьми, егоїстично ставиться до їх переживань і проблем. Моральні настанови, прищеплені з дитинства, так само як егоцентризм, агресія, тривожність, психологічний дискомфорт заважають формуванню емпатійних почуттів. Вчителю сучасної початкової школи важливо пам'ятати про те, що його завданням є підвищення рівня емпатії своїх вихованців до кінця навчання у початковій школі.

Особливого значення набуває роль учителя у процесі формування емпатії засобами етнопедагогіки. У цьому аспекті до його професійної підготовки висувуються певні вимоги. Для формування емпатії молодших школярів через етнопедагогіку сучасний вчитель має бути підготовлений до психолого-педагогічного аналізу емоційних реакцій учнів; добору відповідного етнопедагогічного матеріалу з урахуванням рівня їхнього емоційного розвитку; організації безпечного емоційного середовища, у якому дитина зможе вільно виражати свої почуття; надання особистісного прикладу емпатійної поведінки.

У сучасній системі освіти формування емпатії зростаючої особистості визначається як вагома складова особистісного розвитку дитини. Саме на цьому наголошується у низці чинних нормативних документів, що регламентують зміст освіти, педагогічну діяльність та ціннісні орієнтири виховання. Тож необхідною умовою формування емпатії молодших школярів також є знання вчителем цих документів і чітке виконання державних вимог, оскільки педагог, який не орієнтується в них, ризикує не реалізувати

одне із пріоритетних завдань освітнього процесу. Зокрема, у Державному стандарті початкової освіти, Концепції «Нова українська школа», базовому компоненті початкової освіти чітко зазначено, що одним із ключових результатів навчання є сформованість емоційно-ціннісного ставлення до інших, здатність до співпереживання, доброзичливості, поваги. Нормативи МОН України зобов'язують педагогів інтегрувати емпатію у навчальну програму, плани уроків, виховну роботу.

Щорічно МОН України публікує «Інструктивно - методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти». Чимало інформації у цьому документі стосується обґрунтованості «взаємозалежності успішного поступу в навчанні від стану сформованості в учнівства навичок командної роботи, конструктивного спілкування, толерантної взаємодії, емоційно-вольової саморегуляції» [64, с.9]. Низка порад орієнтована саме на організацію розвитку емпатичних якостей молодших школярів:

- ознайомлення вчителя з результатами «Міжнародного дослідження соціально-емоційних навичок: (ДоСЕН-2023) для України» (<https://sqe.gov.ua/wpcontent/uploads/2024/05/Klyuchovi-rezultati-iz-DoSEN-dlya-Ukraini.pdf>);

- вивчення та обговорення у колі колег аналітичного огляду «Можливість для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа» (https://testportal.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/08/ILID_FS-on-SEL_final.pdf);

- в організації виховного процесу важливо врахувати, «що його ефективність для успішного особистісного зростання учнів зумовлюється увагою до формування навичок спілкування, співпраці, співпереживання, саморегуляції й самозарадності, позитивного мислення і управління навчанням. Радимо ознайомитися з особливостями формування у молодших школярів навичок конструктивного спілкування (<http://surl.li/ekhrp>) і використовувати поради у роботі з учнями, координуючи навчальну взаємодію під час уроків і в позаурочний час» [64, с.10];

- для досягнення означеного вище пріоритету важливим є опора на новітні педагогічні орієнтири щодо розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів (<http://surl.li/fmepg>): праці О. Боковця «Емоційний інтелект як ресурс психічного здоров'я» (2022), Г. Брославської, Т. Дриги «Розвиток емоційного інтелекту в учнів початкових класів» (2020), Л. Грисенко, О. Кривченко «Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів на уроках читання в контексті нової української школи» (2021), Є. Карпенко «Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості» (2020), Т. Котик «Нова українська школа: теорія і практика формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи» (2020), С. Луців «Формування емоційного інтелекту на уроках української мови у початковій школі» (2022), О. Мельник «Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів» (2020), І. Чекановської «Формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи: теорія і практика» (2021), М. Шпак «Емоційний інтелект як особистісний ресурс забезпечення психологічного благополуччя молодших школярів» (2016), М. Яцюк «Емоційний інтелект особистості (на хвилі Нової української школи)» (2019) та ін. Ці орієнтації поглиблюють розуміння емпатії, дають чіткі обґрунтування практики, допомагають учителям обрати ефективні форми та методи роботи, що сприяють формуванню у молодших школярів здатності до співпраці, уміння регулювати свою емоційну сферу, долати труднощі у спілкуванні та знімати психологічну напругу;

Нормативні документи надають орієнтири для планування освітньої діяльності; зокрема, у календарно-тематичному плануванні, розробці інтегрованих уроків, організації виховних заходів з метою формування емпатійних навичок у вихованців, учитель повинен враховувати ті цінності, які визначені у чинних нормативних документах: гідність, толерантність, повагу до прав інших. Знання освітніх вимог, чинних норм законодавства дозволяють вчителю аргументовано захищати виховні ініціативи, писати належні методичні розробки, брати участь у конкурсах, різних інноваційних проєктах. Це також важливо і для ефективної співпраці з батьками, оскільки

забезпечує чітку аргументацію власної позиції, поглядів, ініціатив опорою на державну освітню політику. Сучасна початкова школа базується на інтегрованому навчанні, де важливо вміти впроваджувати емоційно-ціннісну складову у різні освітні галузі: «Мовно-літературну», «Громадянську та історичну», «Мистецьку». Тож знання нормативних документів допомагає зробити це усвідомлено, системно та педагогічно виправдано.

Особливої ваги набуває також знання педагогом норм створення безпечного, інклюзивного освітнього середовища, адже володіння цією інформацією допомагає вчителю вчасно помічати емоційні потреби учнів і відповідно на них реагувати – попереджати цькування, виховувати культуру ненасильства, що безпосередньо пов'язано з емпатійним вихованням. Сучасний вчитель повинен бути модератором емоційного досвіду дитини, підтримувати її, спрямовувати у позитивне русло, роз'яснювати; стати умілим посередником між народною традицією й сучасним світосприйманням дитини, її віковими та індивідуальними особливостями; прикладом емпатійної поведінки в освітньому процесі. Надзвичайно важливо, аби педагог сам був носієм етнокультурних цінностей, міг емоційно залучити молодших школярів до змісту народного досвіду емпатійного виховання.

Таким чином, українська етнопедагогіка повинна зайняти провідне місце у системі формування емпатії зростаючої особистості. Її педагогічні засоби якнайліпше сприяють розвитку морально-етичних якостей дитини, надають чудову можливість отримати досвід емоційної взаємодії, осмислити різні життєві ситуації, відчуті внутрішні стани іншого та виробити вміння адекватної реакції на них. У свою чергу, це поглиблює ключовий компонент емпатійного процесу – співпереживання, чуттєвість, що базуються на механізмах емоційного зараження та ідентифікації.

Висновки до розділу 2

Результати проведеної роботи підтверджують, що становлення моральних етичних та інтелектуальних почуттів молодших школярів відбувається поступово – у процесі цілеспрямованого виховного впливу, засвоєння культурно-духовного досвіду попередніх поколінь, активного залучення особистості до різних видів діяльності. У наукових розвідках емпатія визначається як спосіб співіснування з іншими людьми, як компонент любові однієї людини до іншої, як здатність людини до співчуття, співпереживання, розуміння психологічного стану іншої людини, бажання підтримати, допомогти.

Зважаючи на ці моменти, особливе місце у процесі формування і розвитку емпатії дитини, її емоційної сфери займає українська етнопедагогіка – джерело народної мудрості, моральних настанов, людяності, доброти, чуйності тощо. Те, як розкриваються у ній складні емоційні теми - добро і зло, життя і смерть, підступність, підлість і щиросердність, гнів, страх, милість і самопожертва, є найбільш прийнятною формою для усвідомлення дитиною. Методичне впровадження етнопедагогіки в освітній процес сучасної початкової школи дає змогу органічно поєднувати національні традиції, емоційне виховання та особистісний розвиток дитини.

Фундаментальними для особистісного розвитку молодшого школяра є ситуації аналізу морального вибору персонажів усної народної творчості, у яких дитині пропонується ознайомитися із ситуаціями прийняття рішення, здійснення вчинку, самопожертви. Дослідження М. Гагаріна, І. Динилук, Т. Дорошенко, В. Калошина, Г. Підлужної та ін. показують, що одним із найбільш ефективних засобів виховання емпатії у дітей молодшого шкільного віку є казка. Її винятково важлива роль полягає у тому, що цей твір допомагає дитині побачити світ очима казкових героїв. Взаємодія з казковими персонажами породжує процеси, які збагачують внутрішній світ дитини, допомагають їй краще зрозуміти себе й іншого.

Аналіз робіт Н. Казьмірчук, Т. Боднаренко, Т. Коваль, Р. Кулакова, М. Лук'яненко й ін., а також власного педагогічного досвіду дозволяє зробити

висновок про те, що позитивна динаміка емпатії у молодших школярів можлива за реалізації таких умов як: в основу проєктування процесу формування й розвитку емпатії повинно бути покладено розуміння емпатії як «здатності до емоційної чуйності, реакції на неблагополуччя іншого, прагнення полегшити чи розділити його стан» [24, с.19]; організація урочної та позаурочної роботи з розвитку емпатії повинна здійснюватися у відповідності до вікових і психологічних особливостей молодших школярів; у позаурочній діяльності бажано використовувати групові форми роботи з підсумковою рефлексією, спрямованою на розуміння своїх і чужих емоцій та станів, співчуття і співпереживання, що сприяє більшому розвитку емпатії у порівнянні з індивідуальними заняттями; доречно використовувати наочні матеріали, сюжети народних казок, пісенного фольклору українців, пареміорграфії, кращі зразки народного мистецтва та обрядовості тощо.

Завдяки жанровому розмаїттю й емоційній наповненості усної народної творчості, обрядовості, народному мистецтву учні не лише пізнають культуру свого народу, а й філософію серця – вчаться жити відкрито, чесно, розуміти й підтримувати інших, тобто, ставати по-справжньому емпатійними особистостями.

ВИСНОВКИ

Проблема емпатії, її місця в структурі особистості, системі міжособистісної взаємодії розглядалася багатьма філософами, психологами, педагогами. У науковій літературі представлені різні підходи до визначення сутності поняття «емпатія»: одна із умов «розвитку моральної свідомості особистості, її емоційної зрілості; механізм просоціальної поведінки; структурна складова емоційного інтелекту» [3;4;9]. Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що емпатію доцільно розглядати як складне багатовимірне явище, яке поєднує в собі емоційні, когнітивні та поведінкові компоненти, що виявляються у відповідних уміннях, навичках і здатностях особистості.

Основними характеристиками емпатії, як якості особистості, є такі: у процесі емпатії важливе збереження власної позиції; наявність співпереживання, а не просто лише емоційне ставлення (симпатія); це не статичний, а динамічний стан.

Емпатичні здібності особистості слід розуміти як інтегроване утворення, що охоплює емоційну чутливість, здатність до співпереживання, уміння адекватно оцінювати свої емоційні стани та інших людей, надавати їм підтримку, встановлювати емоційний контакт, гармонійно виражати власні почуття. Науковці підкреслюють, що ці здібності тісно пов'язані зі здатністю людини створювати уявний образ іншого «Я», що виявляється в уміння давати співрозмовнику певну характеристику, правильно оцінювати її внутрішній стан та мотиви поведінки. Емпатія зближує людей у спілкуванні, що є основою конструктивної взаємодії, це особливо важливо у період активного формування комунікативних умінь і навичок дитини, які необхідні для взаємодії з іншими.

Емпатія розвивається з раннього дитинства, однак активнішого розвитку набуває в молодшому шкільному віці, де за її формування відповідає не лише родина, а й школа. Дитина потрапляє у новий колектив, нове середовище, поступово набуваючи нових навичок комунікації. Молодший шкільний вік є важливим і особливо сприятливим періодом для

розвитку емпатії. Саме у цей час активно формується рефлексія, завдяки якій дитина починає чітко усвідомлювати власні дії, визначати їх наслідки, надавати моральну оцінку вчинкам інших. Молодші школярі відзначаються підвищеною збудливістю, емоційною чутливістю, відкритістю до зовнішніх впливів, а їхня поведінка доволі часто має наслідувальний характер. У цьому віці діти вже здатні враховувати позицію іншого, співвідносити власні дії з об'єктивними обставинами, що сприяє становленню внутрішньої позиції особистості. Формування моральних уявлень поступово набуває практичного спрямування і стає підґрунтям для розвитку морально-етичних почуттів.

Емоційна сфера молодших школярів поєднує підвищену вразливість, довірливість, безпосередність і схильність до впливу однолітків та дорослих, а також більш довільний, ніж у дошкільнят, характер уяви. Водночас у цьому віці формується новий рівень усвідомлення себе як члена соціальної спільноти, здатного враховувати її вимоги та морально-етичні цінності.

До емоційно-чуттєвої сфери молодшого школяра відносять морально-етичні почуття: співчуття, чуйність, совість, сором, вдячність, товариськість та більш складні: почуття власної гідності, милосердя, справедливості, патріотизму, людяності. Однією із головних особливостей розвитку емпатії в молодшому шкільному віці є механізм ототожнення дитини себе з кимось іншим (переважно дорослим), що дозволяє розвивати емпатичні здібності.

Результати проведеного діагностичного дослідження показують, що у більшості учнів прояви емпатії перебувають на середньому рівні, що вказує на необхідність подальшого розвитку їхньої емоційної чутливості. Ці діти не завжди можуть поставити себе на місце іншого, відчувати емоційну сторону тієї чи іншої ситуації, побачити проблему іншого та виявити емоційний відгук. Не завжди виявляється бажання допомогти, підтримати. У класі є сім дітей, які мають низький рівень емпатії. Вони не помічають чи не хочуть помічати проблем інших, виявити співчуття, підтримку тощо. Високий рівень емпатії мають лише четверо учнів із двадцяти.

Формування емпатії в дітей молодшого шкільного віку є складним психолого-педагогічним процесом, який потребує врахування вчителем вікових особливостей емоційно - чуттєвого розвитку в процесі використання засобів етнопедагогіки, що забезпечує не лише ефективне виховання емпатійної особистості, а й глибоке засвоєння учнями моральних цінностей через емоційно значущий досвід. Українська етнопедагогіка базується на усній народній творчості, обрядах, звичаях, морально-етичних нормах, які формувалися протягом віків. Через знайомство з цим потужним виховним масивом української народної культури, молодші школярі мають можливість не лише долучитися до її скарбів, пізнати їх красу, а й навчитися емоційно співпереживати героям, розуміти їх вчинки, що сприяє розвитку емпатійних почуттів.

В освітньому процесі сучасної початкової школи етнопедагогічні матеріали можуть бути використані як змістова база для організації відповідних обговорень, рольових ігор, творчих завдань, які сприяють активному включенню дитини в емоційно насичену ситуацію, формування етичного мислення, яке є основою емпатійної поведінки дитини. Організація урочної та позаурочної діяльності в сучасній початковій школі на етнопедагогічних засадах сприяє формуванню в молодших школярів здатності до емоційного відгуку на потреби іншого, розуміння, співпереживання, прагнення допомогти – тобто, розвитку емпатії. Це, своєю чергою, позитивно впливає на атмосферу в класі, становлення дружніх стосунків, розвиток моральних якостей зростаючої особистості.

Знання вчителем теоретичних основ емпатії, вікових особливостей її розвитку, методики використання засобів етнопедагогіки в урочній, позаурочній та позакласній роботі, чинних нормативних документів щодо розвитку емпатії молодшого школяра є не лише вимогою часу, а й інструментом для реалізації гуманної, ціннісно зорієнтованої освіти. Це забезпечує законність, ефективність і змістовність педагогічної діяльності та сприяє гармонійному особистісному розвитку кожної дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний огляд «Можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа» (Feasibility Study on Opportunities for SEL within New Ukrainian School Reform) / Гриневич Л., Дрожжина Т., Глоба О. та інші; за заг. ред. Л. Гриневич, С. Калашнікової. Київ, «Видавнича група «Шкільний світ», 2021. 312 с.
2. Бакін М.В. Імерсивні технології у розвитку соціальної емпатії та освіти. 2020. URL: DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2020.100.10.037> (дата звернення 1.12.2024).
3. Басова А.Г. Поняття емпатії у вітчизняній та зарубіжній психології. *Молодий вчений*. 2012. №8. С.254-256.
4. Боковець О. І. Емоційний інтелект як ресурс психічного здоров'я. *Габітус*. 2022. Вип. 37. С. 68-75.
5. Брославська Г., Дрига Т. Розвиток емоційного інтелекту учнів початкових класів. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2020. № 47. С.7–13.
6. Вавринів О.С. Становлення поняття емпатії в психології. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 2. Т.1. С.28–31.
7. Вашуленко О. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра. *Початкова школа*. 2013. № 1. С. 13-17.
8. Весна О.Л. Розвиток емоційного інтелекту на уроках музичного мистецтва: методичний посібник. Хмельницький : Хмельницький обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти, 2018. 50 с.
9. Воронова О. Ю. Особливості емпатії у молодших школярів / О. Ю. Воронова, Л. М. Кавка. *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (16-17 травня 2019 р., м. Мукачево) / ред.кол. : Т.Д.Щербан (гол.ред.) та ін. Мукачево : МДУ, 2019. С. 64-66.
10. Вправи на розвиток емпатії та усвідомлення власного емоційного світу. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://kazedu.com/referat/180775/5>

11. Гагарін М. Виховний потенціал українського фольклору щодо розвитку особистості. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матер. XI Міжн. наук.-практ. конф.* Рівне: РВВ РДГУ. 2018. 356 с.

12. Горбова Н.А. Освіта в умовах становлення цифрового суспільства шляхом інтеграції культурно-антропологічних засад етнопедагогіки. *Демократична концепція формування свідомого суспільства* / Ортіна Н.А., Застрожнікова І. В. та ін. Монографія. Мелітополь: ТДВТУ, 2020. С. 51-71.

13. Грабчак О. В. Особливості формування емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Національна освітня платформа Всеосвіта. 2019. URL: <https://vseosvita.ua/library/osoblivosti-formuvanna-empatii-u-ditej-molodsogoskilnogo-viku-146825.html>.

14. Грисенко Л.П., Кривченко О.І. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів на уроках читання в контексті нової української школи. [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/article/download/11198/10503> С.396-404.

15. Данилюк І. Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 6. С. 161-173.

16. Демченко О.П., Ю.Д. Драбенюк. Розвиток емоційної саморегуляції молодших школярів із проявами обдарованості в процесі діяльності театрального гуртка. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. № 4 (91)/ IV квартал. 2023. С. 68-75.

17. Демчук О.О., Дружиніна І.А. Термінологічні аспекти емпатії. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Вип 1 С. 95-102.

18. Державний стандарт початкової освіти. Електронний ресурс. Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#n5>

19. Дорошенко Т. В. Виховання емоційної культури школярів засобами інтегрованого вивчення предметів мовно-літературного циклу та музики. URL : <http://studentam.net.ua/content/view/7707/>.

20. Дорошенко Т., Сіліна Л. Формування емоційної культури молодших школярів на уроках мистецтва як умови їх успішної соціалізації. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів: НУЧК, 2023. С. 8–13.
21. Емпатія. *Психологічна енциклопедія* / Автор-упорядник О.М. Степанов. К.: «Академвидав», 2006. С.121-122.
22. Емпатія, або навіщо говорити з дітьми про почуття. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://nus.org.ua/2019/07/20/empatiya-abo-navishhogo-voryty-z-ditmy-pro-pochuttya/>
23. Емпатія у вихованні та розвитку особистості дитини – сенс, актуальність. Роль батьків, педагогів, соціуму. Електронний ресурс. Режим доступу: zr.ua/wp-content/uploads/2020/01/Leshhenko-A.M..pdf
24. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
25. Іванотчак Н.І. Емпатія та ввічливість у контексті стратегії збереження обличчя. *Нова філологія. Збірник наукових праць. Філологічні науки*. Запоріжжя, ЗНУ. 2017. № 70. С. 86–91.
26. Інтегративний підхід: актуальність, сутність, особливості впровадження в умовах початкової школи : навч. - метод. посібник / уклад.: Н.Б. Ларіонова, Н.М. Стрельцова. Харків : Друкарня Мадрид, 2018. 76 с.
27. Казьмірчук Н.С., Боднарчук Т.О. Педагогічні умови використання казки як засобу розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку. *Молодий вчений*. 2019. № 5.2. (69.2). С.132-136.
28. Калошин В. Ф. Вплив емпатії на ефективність навчального процесу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2018. №1. С. 70 - 74.
29. Карпенко Є.В. Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості: монографія. Дрогобич: Посвіт, 2020. 436 с.
30. Кириленко, Т. Емоційна сфера особистості: вектори вивчення. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. № 1(8). 2018. С.26 – 29.

31. Коваль Т.В. Психолого-педагогічні особливості використання музичного фольклору в навчально-виховній роботі з молодшими школярами. *Молодий вчений*. № 11 (51) листопад, 2017. С. 329-333.
32. Коваль Т.В. Українські народні традиції та звичаї як засіб національного виховання молодших школярів в умовах НУШ. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 2 (2). 2022. С. 546-554.
33. Коган І.М. Розвиток емпатії у молодших школярів. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* /За ред. акад. Максименка С.Д. К.: 2004. Т. 7, вип. 3. С. 101-108.
34. Концепція Нової української школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
35. Котик Т.М. Нова українська школа: теорія і практика формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи: навчально-методичний посібник для вчителів початкової школи. Тернопіль, Астон, 2020. 192 с.
36. Креденцер В. В. Емпатія як здатність суб'єкта спілкування. *Актуальні проблеми психології*. Т. 5. Вип. 12. Київ, 2022. С.107–114.
37. Кудряшова О. Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. С. 25-50.*
38. Кулаков Руслан. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*. № 15. 2020. С. 91-96.
39. Лагошняк О. Використання примовок у процесі навчання та виховання. *Початкова школа*. 2016. № 5. С. 23–24.
40. Лаппо В.С. Етнопедагогіка: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР. 2023. 420 с.
41. Лелюх-Степанчук О.О. Емоційний інтелект як проблема психологічної науки. *Актуальні проблеми психології: Зб. Наук. праць*

Інституту психології імені Г.С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Том. Х. Вип. 31. 2018. С. 83–92.

42. Лук'яненко М.М. Розвиток ціннісної сфери молодшого школяра. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. 2018. Вип. 7 (52). С. 120-126.*

43. Луців Світлана. Формування емоційного інтелекту на уроках української мови у початковій школі. *Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2022. № 7. С. 284-291.*

44. Магдисюк Л.І., Андросюк Л.В. Теоретико-методологічний аналіз особливостей розвитку емоційного інтелекту у молодших школярів засобами ігрових технологій. *Перспективи та інновації науки. Київ, 2022. № 10(15). С. 495-503.*

45. Магдисюк Л., Федоренко Р., Замелюк М. Казкотерапія в психологічному консультуванні дітей та дорослих : навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 152 с.

46. Маєвська Л.М. Етнопедагогіка: навч. посібник. Херсон: Олді-плюс, 2019. 287 с.

47. Максим, О.В. and Рябовол, Т.А. Методи розвитку емпатії молодших школярів із труднощами пристосування до соціального середовища *Актуальні проблеми психології. 2018. 18 (11). С. 79-90.*

48. Мафтин Л.В. Етнопедагогічні основи дидактичного процесу сучасної початкової школи. *Актуальні проблеми педагогіки початкової школи в контексті освітньої реформи: зб. наукових праць/ укл. Поясик О.І., Слипанюк О.В., Ковальчук М.П. Івано-Фр.: НАІП, 2021. С.195-198.*

49. Мафтин Лариса, Шмідт Інна. Розвиток емпатії молодших школярів засобами української етнопедагогіки. *Неперервна педагогічна освіта XXI століття: зб. Матеріалів XXII Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О.П. Рудницької. Вип. 8 (20). К. : Талком, 2025. С.176-179.*

50. Мельник О. Підготовка вчителів початкових класів до формування емоційного інтелекту учнів. *Початкова школа: вісник*. 2019. № 11. С. 51–55.
51. Мельник О. М. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук пр. Запоріжжя, 2020. С. 128-133.
52. Михайленко Ю., Підгурська В., Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів на уроках читання. *Специфіка фахової підготовки майбутніх учителів на засадах компетентнісного підходу : досвід, реалії, перспективи*: Зб. м-в Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції (29.11.2022 р.) / за заг. ред. І. Голубовської. Житомир, 2023. С. 91-94.
53. Москалець В.П. Емоційні процеси і стани. *Загальна психологія*: підручник. К.: Ліра-К, 2020. С. 323-343.
54. Навчання та розвиток емпатії в учнях молодшого шкільного віку. MM Publications. 2023. URL: <https://mmpublications.com.ua/navchannya-ta-rozvytokempatiyi-v-uchnyah-molodshogo-shkilnogo-viku/>
55. Нова українська школа: організація діяльності учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / Кірик М. Ю., Данилова Л. І. Львів: Світ, 2019. 136 с.
56. Нова українська школа. Офіційний сайт Міністерства освіти та науки України. 2023. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
57. Нова українська школа: розвиток критичного мислення в учнів початкової школи: навчально-методичний посібник / Пошетун О.І. К: Видавничий дім «Освіта», 2020. 192 с.
58. Освітні програми НУШ (1-4 кл.). [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://osvita.ua/school/program/program-1-4/60529/>
59. Освітологія: хрестоматія: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів кладачі: Огнев'юк В.О., Сисоєва С.О. К.: ВП «Едельвейс», 2019. 728 с.

60. Писарчук О. Т. Розвиток інтелектуально-емоційної сфери старших дошкільників та учнів початкової школи засобами гумору. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І.Франка*. Дрогобич:Гельветика,2023.№62.Т.2.С.268–272.

61. Підлужна Г.В. Розвиток емоційної сфери молодших школярів на уроках літературного читання. *Професійна освіта в умовах інтеграційних процесів: теорія і практика* : зб. наук. праць / за заг. ред. С.Вітвицької та Н.Колесник. Житомир : ФОП Н.М. Левковець, 2017. Ч. 2. С. 29-34.

62. Попова Д. В., Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць*. Київ, 2019. С. 136 – 138.

63. Початкова школа: виховання на цінностях: збірник виховних справ / упорядники : Л.П. Ткаченко, А.О. Ткаченко, О.В. Романюк. Біла Церква. КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти», 2017. 88 с.

64. Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році. Електронний ресурс. Режим доступу <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf>.

65. Розвиток емпатії: компоненти та практика. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://fizis.net/psychologichna-gramotnist/rozvytok-empatii-komponenty-ta-praktyka/>

66. Сімак Є. Ю. Розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. 2022. 80 с.

67. Словник термінів і понять сучасної освіти / уклад.: Л.Михайлова, О.Пагава, О.Проніна /За заг. ред. Л.Михайлової. Сєверодонецьк, 2020.194 с.

68. Соціально-емоційне та етичне навчання: навчальна програма для початкової школи / Голов. ред. О.Елькін. 2-ге вид. К.: ТОВ Інжиніринг, 2023. 340 с.

69. Стефіна Н. Український дитячий музичний фольклор – джерело емоційної насолоди та ефективний засіб музичного виховання учнів молодшого шкільного віку на уроках музичного мистецтва. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. Конін – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2018 С.91-93.

70. Чаплак Я.В. Проблема емпатії в психології та її важливість у професійному становленні психолога. *Психологічний часопис*. № 15 (5). 2018. С. 24-39.

71. Чекановська, Ірина. Формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи: теорія і практика. *Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал*. 2021. Том 3. № 3 (90). С. 34-44.

72. Червінська І. Б. Виховна робота в початковій школі: навч. посібник. ІваноФранківськ: Вид-во НАІР, 2018. Вид. 2-е доп. 190 с.

73. Червінська І. Психолого-педагогічний аспект формування соціокультурної ідентичності учнів гірських шкіл регіону українських Карпат. *Гірська школа Українських Карпат*. 2020. № 22. С. 94-98.

74. Чуйко Г. В., Чаплак Я. В., Колтунович Т. А. Особливості прояву емпатії та рефлексії майбутніх психологів, 2022, *Psychological Journal*, 8(1 (57)). С.131–148.

75. Шпак М. М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: монографія. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. 372 с.

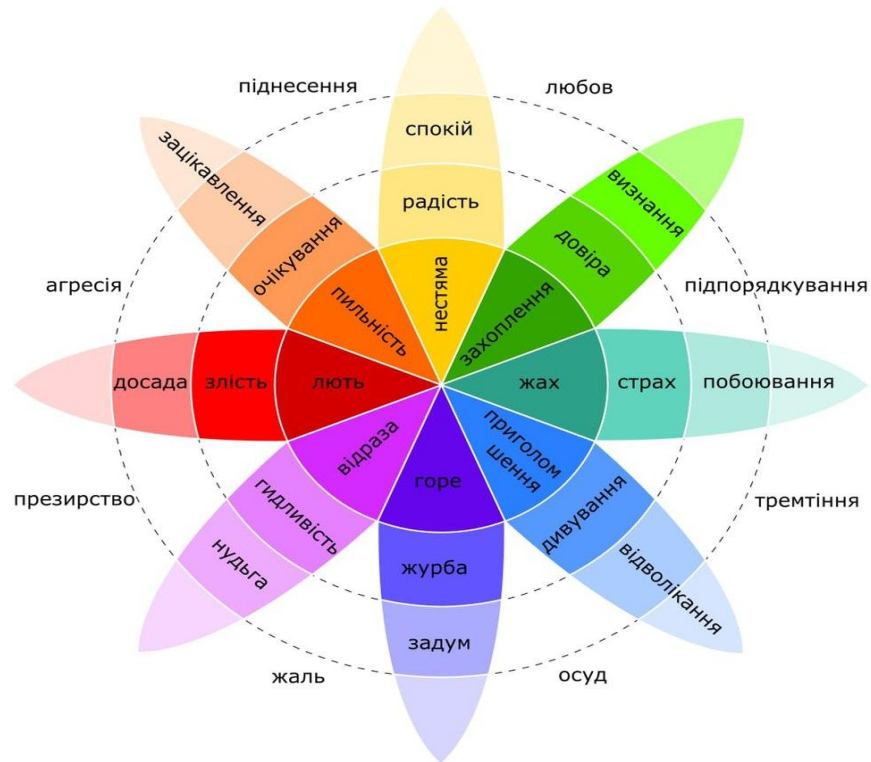
76. Шпіца Роксолана, Коваль Наталія. Розвиток емоційного інтелекту учнів початкової школи в контексті мистецької освіти. *Молодий вчений*. 2021. № 11 (99) С.197-200.

77. Яцюк Марія. Емоційний інтелект особистості (на хвилі Нової української школи): Навчально-методичний посібник. Вінниця: Діло, 2019. 105 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОЛЕСО ЕМОЦІЙ РОБЕРТА ПЛУТЧИКА

Додаток Б

Зображення емоційних станів

Додаток В

Методика «Незакінчені речення» (О. Бойко)

Мета: визначити рівень емпатії у молодших школярів.

Інструкція: доповніть нижче вказані незакінчені речення так, щоб виразити свої справжні почуття. Намагайтесь робити це з кожним реченням. Робіть це швидше. Якщо не можете закінчити якесь речення, залиште його і займіться ним пізніше. Переконайтесь, що Ви справді закінчили речення. Будьте правдиві. Це завдання також необхідне для Вашої пам'яті та уваги. Пам'ятайте, неправильних відповідей не буває.

Прізвище, ім'я, по-батькові _____

Школа № _____

Клас _____

Скільки років _____

- Мені приємно, якщо хтось...
- Коли мама дає молодшому і старшому братику порівно цукерок - це...
- Більшість людей чесні, тому...
- Терпіти не можу...
- Коли я бачу бездомну тварину, я...
- Якщо в класі хтось весело сміється...
- Якщо я відчуваю, що хтось сильно сумує, я ...
- Думаю, що кожен повинен допомагати...
- Коли ображають менших, слабших - я ...
- Я вважаю, що проблеми моїх друзів, батьків...
- Якщо діти у дворі занадто розвеселилися, коли я роблю уроки, мені...
- Бездомних тварин...
 - Якщо я побачу пораненого птаха, я...
 - Я дуже люблю...
 - Якщо я в гарному настрої, а мій друг у поганому, то я...
 - Якщо мене хтось образив - я ...
 - Коли я бачу, що мій товариш допомагає старенькій бабусі, я вважаю що він ...
 - Коли я бачу інваліда...
 - Якби мені трапився скалічений пес, я б ніколи...
 - Коли я бачу, що діти стріляють у пташок і тварин, я ...

Додаток Д

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Додаток Д 1

Вправи та емпатійні ігри для молодших школярів, які можна використовувати як у навчальний, так і позанавчальний час

Упізнай емоцію. Учням пропонуються фотографії із зображенням на обличчях дітей різних емоцій : радості, суму, тривоги, страху, зла. Учні повинні назвати кожен емоцію за фотографією і схарактеризувати її : як виглядає людина, яка радіє ? людина, яка сумує ? людина, яка тривожиться за щось ? людина, яка боїться ? людина, яка виражає злість ?

Рольова гра. 1 варіант. Така гра дозволяє учням на певний час перевтілитися, наприклад, у лікаря, який допомагає хворій людині, заспокоює її, пропонує ліки. Або перевтілення у працівника притулку для тварин, який любить їх і піклується про їхній стан, стежить щоб ніхто не ображав тваринок. Рольові ігри формують в учнів здатність до співчуття, прояви доброти і турботи.

Моделювання емоцій. Учень пропонується відібрати зі «Словника емоцій» будь-яку емоцію і відтворити її у будь-який спосіб. Учень повинен пояснити, що означає ця емоція для людини. Це допомагає учням усвідомлювати різнохарактерний зміст емоцій людини.

Художнє читання з інсценізацією. Метод передбачає читання вголос, інсценізацію і обговорення вірша, що має гуманний зміст. Колективний висновок на основі аналізу-бесіди : про що цей вірш, чому він нас вчить, що ми повинні запам'ятати ?

«SMS другу». Ця гра спрямована на формування в учнів уміння проявляти увагу і підтримку іншій людині. Учням пропонується завдання : написати своєму другу, який хворіє, SMS і висловити свою турботу, підтримати його своїми словами. Після того як діти відправили SMS своїм друзям (умовно), вони обмінюються між собою тими побажаннями, які надіслали.

«Назви емоції». Гра спрямована на усвідомлення учнями емоцій та розширення їхнього словникового запасу щодо людських емоцій. Учням пропонується погратися з уявним м'ячем по двоє. Перекидаючи уявний м'яч один одному учні по черзі називають будь-яку емоцію, як позитивну, так і негативну, яку знають і пам'ятають. Повторювати одну і ту саму емоцію не можна. Перемагає той, хто останнім називає будь-яку емоцію.

«*П'ять позитивних слів*». Гра «П'ять позитивних слів про близьку людину» вчить учнів «бачити і цінити інших». Учням пропонується схарактеризувати позитивні риси близької їм людини : мами, тата, бабусі, дідуся, друга. Учні по черзі називають по п'ять позитивних слів на адресу близької людини, тим самим вчать бачити іншу людину, оцінювати її позитивні риси як цінні і значущі, виражати і усвідомлювати власні емоції по відношенню до іншого.

«*Моя улюблена домашня тваринка*». Гра спрямована на формування умінь учнів розуміти і виражати власні добрі почуття до своїх домашніх улюбленців. Учням пропонується розповісти про свою улюблену домашню тваринку і про свої емоції до неї. Учні можуть користуватися «Словником емоцій». Гра завершується колективною бесідою про домашніх та бездомних тварин і ставлення до них.

«*Подаруй нам усмішку*». Гра вчить учнів регулювати власні емоції, заряджатися позитивним настроєм, дружньо ставитися до оточуючих людей. Учням пропонується помістити у «чарівний» мішечок усі образи, переживання, тривогу, негативні емоції, взятися за руки і посміхнутися один одному із побажаннями «доброго дня».

Вправа «Що трапилось з героєм?». *Принцип виконання:* Перегляньте разом з учнями світлини людей, які переживають певні емоції, та обговоріть, що могло їх викликати, поставивши запитання, наприклад: «Як ви думаєте, що відчуває в цей момент людина, яка зображена на світлині?», «Про що «говорить» обличчя та пози персонажа (його руки, плечі, вираз обличчя тощо)». Запропонуйте школярам скласти розповідь про події, що викликали зображену ситуацію.

Вправа «Як вчинити». Заздалегідь підготуйте декілька сюжетних зображень конфліктного змісту. Наприклад: Усі навколо працюють, а одна дитина сидить без діла. Діти граються, а одна дитина стоїть осторонь з похмурим обличчям. Хтось плаче, а поряд однолітки сміються. *Принцип виконання:* Розкладіть картки на столі зображенням униз. Запропонуйте учням узяти будь-яку картку навмання, описати подію, яку відтворено на малюнку, та запропонувати свій вихід із конфліктної ситуації.

Така вправа вчить школярів бути більш спостережливими, уважними та піклуватись про інших.

Вправа «Знайди причину». *Принцип виконання:* Під час класної години перегляньте з учнями фільм або мультфільм, персонажі якого конфліктують або кривдять одне одного, запропонуйте разом поміркувати та обговорити, чому таке відбувається. Для школярів молодших класів можна

використати історію однієї з казок, наприклад, «Вовк та Лисиця». Після перегляду організуйте обговорення.

Вправа-гра «Уяви себе на місці...» Для цієї ігрової вправи знадобляться картки з назвами явищ природи і різноманітних предметів. Наприклад: веселка, промінь, бур'ян, стіл, річка тощо. Картки роздаються у довільному порядку. Головна умова – ніхто в групі не повинен бачити, кому які картки дісталися. *Принцип виконання:* Завдання кожного учасника – вигадати невеличку емоційну розповідь від імені предмета (явища), передавши найбільш точно певні особливості, притаманні явищу чи предмету, не називаючи його. Інші учасники повинні відгадати, про що саме йдеться. Формат розповіді може бути таким: «Я сумний (щасливий), коли ...», «Я відчуваю особливе натхнення тоді...». Переможець гри – той, кому вдасться найбільш точно і водночас завуальовано розповісти про свого персонажа.

Вправу краще проводити з четвертокласниками. Вона розвиває творче мислення, дозволяє учням «вживатися» в ролі інших та навчитися аналізувати різні емоційні стани.

Гра «Відгадай емоцію». Перш ніж проводити цю гру, необхідно підготувати маленькі шматочки аркушів, де попередньо написати назву емоцій, які треба буде відтворити окремим гравцям. *Перебіг гри:* Обирається ведучий, він виходить із кабінету. У цей час учитель пропонує учням обрати будь-який аркушик з емоцією, яку в подальшому доведеться зобразити жестами і мімікою.

Після того, як ведучий повертається до кабінету, всі приймають пози і вираз обличчя у відповідності з обраним кожним членом групи емоційним станом. Ведучий має відгадати, яку саме емоцію виражає кожен з гравців. Той, чию пантоміму не відгадали, стає ведучим.

Додаток Д 2

Українські народні байки

Хвалькувата муха

Раз тягнули чотири волики тяженький плуг вечором з поля додому. Тягнуть вони, тягнуть; аж надлітає уперта муха, сідає собі поважно на риг одного вола і їде з ним помаленьку. Надлітає тим часом друга муха і питає тую, що сидить на розі вола:

- А ти звідки їдеш, сестро?
- З поля,— відповідає вона,— цілий день орала з волами, аби люди мали хліба досить!

Що вартий чоловік, котрий чужою працею хвалиться?

Як ворона дістала зі збанка води

Дві ворони ходили шукати води, бо їм дуже хотілося пити, але не знайшли ніде. Нарешті знайшли десь на кошарі в збанку, та не могли дістати, бо води було мало. Одна ворона полетіла далі. Друга ворона почала до збанка метати камінчики, щоби вода наверх вийшла, і напилась.

Недарма люди кажуть: де не візьмеш силою, бери умом.

Миша і жаба

Жили раз миш і жаба. Вони були собі щирими приятелями. Раз каже жаба:

- Нині буде весілля на тамтому боці ставу. Підемо туди. Миш налякалася та тихцем сказала, що вона не вміє плавати.

- Е, це дурниця! — відповіла їй жаба.— Я зав'яжу тобі мотузок довкола шиї та перетягну тебе через воду. Лише не бійся!

Миш повірила жабі та дала все з собою зробити. Так-то зачали вони мандрівку. Та коли знаходилися посеред ставу, налетів туди великий птах. Схопив миш і проковтнув її. Потім побачив жабу, що звисала на шнурку. Схопив і жабу та з'їв і її. Жаба мала ще настільки часу, щоб з плачем сказати голосно:

- Ах, коби-то я була не зав'язала моїй приятельці мотузка на шию.

Отже, нехай ніхто не дозволить зав'язувати собі шнурок на шию. Хоч би це хотів зробити навіть найліпший приятель і навіть у найкращім намірі!..

Додаток Д 3

Розробка уроку. Тема: Почуття людини. Емоції. Пам'ятка «Як зробити день веселим». (Я досліджую світ. 1 клас . НУШ.)

Мета уроку: ознайомити учнів з поняттям «емоції», «настрій людини», розкрити їх значення та вплив на здоров'я; вчити розпізнавати різні види почуттів та емоцій, необхідність їхнього вираження з метою створення дружніх взаємин з однолітками, дорослими людьми, усвідомлювати свої та чужі емоції, правильно їх оцінювати та вчитись їх контролювати ; розвивати спостережливість, уміння працювати в групі, висловлювати свої думки; виховувати повагу, доброзичливість до оточуючих.

Обладнання : презентація до уроку, смайлики для вираження свого настрою, конверти для роботи в групі з картинками, що зображають дії людей для покращання собі настрою ,цеглинки LEGO, чисті аркуші паперу, клей, заготовка для пам'ятки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Перебіг уроку

I. Організація класу.

1. Ранкове коло. Вітання.

Доброго ранку, сонечко! / Доброго ранку, земле! / Доброго ранку тобі! /Доброго ранку мені! /Доброго ранку всім! /Дружно станемо у коло /Хай усмішки наші сяють навколо! / У мене гарний настрій дуже / Посміхнись і ти, мій друже!

-Подаруйте усмішки один одному в знак привітання!

2.Щоденні новини. -День сьогодні зимовий, чудовий! Про нього розкаже нам класний черговий! (Сьогодні 7 лютого. Лютий – це останній місяць зими. День тижня- п'ятниця, пора року- зима, погода-....) - Правильно, сьогодні 7 лютого. А що ви знаєте про число 7? - Чим цікавий для вас сьогоднішній день?

3. Гра « Зроби так». -Вчора на уроці ми говорили про світ наших захоплень. Їх у нас багато. Тож...

- Підніміть руки ті, кому подобається танцювати;
- Помахайте руками ті, хто любить малювати;
- Поплескайте в долоні ті , хто любить співати;
- Покивайте головою ті , хто любить читати;
- Погладьте долоньки ті, хто любить займатись спортом;
- Дайте мені 5 ті, хто любить конструювати або ліпити...
- Сідайте за парту ті, хто ...молодець!

4. Вправа « Мій настрій ». - На планшети прикріпіть смайлик, що символізує ваш настрій. Покажіть. (Вчитель бере до уваги тих дітей , у кого поганий настрій)

II. Актуалізація знань.

1. **Бесіда.** Що відчуваєте, коли вам все вдається ?(радість, впевненість, піднесення, захоплення). -А коли програєте в грі, чи у вас щось не вдається ? (сум, роздратування, злість). - А коли вітаєте маму зі святом? (любов, повагу, вдячність) - Ви переживаєте різні почуття в залежності від життєвих ситуацій.

III. Повідомлення теми і мети уроку. - Сьогодні на уроці ми поговоримо про наші почуття і емоції, будемо вчитись їх оцінювати і контролювати, дізнаємось як можна покращити собі настрій.

IV.Вивчення нового матеріалу.

1.Бесіда. -Вам буває весело, сумно, ви радієте, плачете, ображаєтесь, дивуєтесь. Усе це ваші почуття. Їх ви виражаєте емоціями. Емоції- це вираз вашого обличчя під час переживання того чи іншого почуття. -Погляньмо на екран. (слайди...)

2.Робота з підручником.(с. 14-15)

-Що відчувають діти, зображені на малюнках?

- Чи знайомі вам ці почуття?

3. Робота в зошиті с.12

4.Гра « Дзеркало». Робота в парах. -Покажіть один одному емоцію яку виражає : Зайчик, що побачив вовка; (страх) Осінню дощову хмару (сум) Грайливе кошеня (веселість); Два розбишаки, що сваряться (злість) Скоро канікули! (радість)

-Які емоції виглядають гарно? -А які ні? -Тобто емоції є позитивні і негативні.

5.Вправа з цеглинками LEGO. -Візьміть до рук червону і зелену цеглинки.

Якщо емоція позитивна- піднімаєте зелену цеглинку, якщо негативна - червону.-радість; -страх; -обурення; -любов; -цікавість; -задоволення; -злість;

6 « Розфарбуй емоцію». Якого кольору на вашу думку... - сум; -радість; -страх; -любов.? (-Я вважаю...) Висновок: Усі ми різні і по-різному переживаємо ті чи інші почуття.

7. Ф.К. «Усмішка»

8. Перегляд відео « Емоції з рибками». Наші емоції тісно пов'язані з нашим настроєм. (перегляд відео).

9. Гра « Чарівники настрою ». Чи однаковий настрій у рибок? Як допомогти рибкам, у яких поганий настрій? Що б ви зробили як справжні чарівники?

10. Гра « Тунель компліментів». -У нас є можливість покращити настрій нашому однокласнику(однокласниці), у якого(якої) був поганий настрій на

початку уроку. (Дитина з поганим настроєм проходить тунелем, який створили діти (як у грі « Струмок») . Учні дарують цій дитині компліменти .
- Чи покращав у тебе настрій? Чому?

11.Робота в групах. Складання пам'ятки « Як зробити день веселим»

-А як допомогти собі, коли настрій поганий? Як його зробити гарним?

На партах є конверт, у якому є картинки – поради для покращання настрою .
Ваша задача: наклеїти на заготовку пам'ятки саме ті картинки, на яких зображені поради для покращання свого настрою, щоб ваш день був вдалим та веселим . Дії, які не варто вчиняти, щоб настрій став кращим є теж на картинках. Подумайте, чи потрібно ці картинки приклеювати. Працюєте в групах. Дотримуйтесь правил роботи в групах. (Після закінчення роботи групи презентують свої роботи. Пам'ятки прикріплюються на дошку)

12.Вправа « Папірець». -Уявіть, що цей листок- це гарний настрій вашого друга, рідних, людей , що поруч з вами. Візьміть до рук цей листок і зібгайте його. Своїми необдуманими вчинками ми можемо зіпсувати цей настрій. Оцей клубок паперу-зіпсований нами настроєм. А тепер спробуйте розправити клубок. Чи став він таким яким був- гладеньким? Ми повинні вчитись контролювати свої емоції, поганий настрій, бо від цього можуть постраждати наші близькі і ми самі. Наші відносини з ними можуть зіпсуватися. У народі кажуть: « Гарний настрій- це запорука здоров'я». Давайте будемо здоровими!

13.Вірш про емоції

Радість, горе, здивування, / Смуток, спокій, хвилювання – / Це емоції, мій друже / І вони важливі дуже. / Як корисні позитивні: / Сміх і радість, спокій теж! / Злість і смуток – негативні. / За емоціями стеж! / Швидко негативний настрій / Зіпсує здоров'я, знай. / Не сумуй, жартуй, всміхайся, / Завжди добрий настрій май!

V.Підсумок уроку. Рефлексія.

1. Вправа « Я зрозумів, що.....

2. Робота з планшетом настрою. Діти сигналізують ним про зміну чи не зміну настрою впродовж уроку.

3.Гра « Подаруй посмішку». Я хочу подарувати вам усмішку. Упіймайте її. Прикрасьте нею своє обличчя. Ви –молодці!

4.«Вежа з цеглинок»

Діти в групах складають вежу з цеглинок. Червона цеглинка-було нецікаво, нічого не зрозумів; жовта- байдуже; зелена – було цікаво, все зрозумів!

Розробка уроку. Тема: Українські народні казки

Інтегрований урок. 2 клас (Літературне читання. Я досліджую світ. Математика)

Зінтегровані теми з уроків: Українська народна казка «Рукавичка». Дикі і свійські тварини. Робота з геометричним матеріалом

Очікувані результати: вирізняє серед інших творів казки про тварин; визначає головну думку твору; виділяє в тексті дійових осіб, дає їм загальну характеристику; спостерігає за структурою і сюжетом казки; уміє читати в особах, передаючи стан, настрій дійових осіб; наводить приклади тварин своєї місцевості та має уявлення про їх місце проживання та харчування; володіє обчислювальними навичками додавання і віднімання, розрізняє геометричні фігури.

Мета: формування ключових компетентностей: *спілкування державною мовою:* формувати вміння усно висловлювати свої думки та почуття; *уміння вчитися:* організовувати свою працю для досягнення результату; *загальнокультурна:* дотримуватися норм мовленнєвої культури та дотримання моделі толерантної поведінки, емпатії; *компетентність у природничих науках і технологіях:* уміння спостерігати, аналізувати та збирати інформацію; *математична грамотність:* уміння застосовувати математичні знання для виконання завдань; *соціальна:* проявляти ініціативу, відстоювати свою позицію, продуктивно співпрацювати з однокласниками в групі, команді та колективі, виявляти емпатію; *контрольно-оцінні вміння:* оцінювати свою діяльність за орієнтирами поданими вчителем; *інформаційна:* навчити використовувати інформацію в житті, користуватися різноманітною довідниковою літературою.

Обладнання: комп'ютер, ментальна карта, квіти настрою, таблиця для самооцінювання, індивідуальні складові таблиці для розчитування, малюнки із зображенням диких і свійських тварин, маски тварин, картки для роботи в групах, казкова рукавичка із завданнями, відеозапис казки, виставка книг із серії «Українські народні казки», підручник «Літературне читання» О.Я.Савченко для 2 класу.

Перебіг уроку.

І. Хвилинка психологічного настрою. Ось і все, дзвенить дзвінок, / В гості йде до нас урок. / Буде він у нас цікавий./ У ньому новинок чимало./ Станьмо в коло, щоб зібратись,/ З настроєм урок почати.

Вправа «Коло». Який у вас сьогодні настрій? Передайте його виразом обличчя. Усміхніться і поділіться гарним настроєм з товаришами.

Вправа «Побажання». Передайте один одному талісман уроку — квітку Доброти і висловіть побажання (Я хочу побажати тобі... гарних успіхів на

уроці, удачі, міцного здоров'я...). А тепер покажіть свій настрій на Квітах настрою.

Девіз уроку: (на дошці). Не просто слухати, а чути. / Не просто дивитись, а бачити. / Не просто відповідати, а міркувати. / Дружно й плідно працювати.

II. Мовна розминка.

1.Вправа «Щоб ротик був слухняний» Сіло сонце на сосну, / Сонно мовило: «Засну!» / Сосни сонечко гойдали, / Сосни сонечко благали: / -Сонце , сонечко, не треба / Стане темно нам без тебе.

- Яка буква спільна для слів кожного стовпчика?

2. Фонетична зарядка.

3.Робота з чистомовкою. - А зараз ми потренуємося правильно і чітко вимовляти звуки.

Миші в шафі шаруділи / Шість шарфів шерстяних з'їли.

Актуалізація опорних знань

1.Слово вчителя. Сьогодні ми з вами працюватимемо над казкою (на дошці напис –Казка)

2. Асоціативний куш. Які асоціації вам спадають на думку, коли чуєте слово казка?

3. Бліцопитування. Що воно таке – казка? (Народний або літературний твір про вигадані, часто фантастичні події) *Які бувають види казок?*

Народні

Літературні

Чарівні

побутові

про тварин

Хто є творцем народних казок?

Жила – була казка з давніх часів, про які вже стародавні книги не пам'ятають. Протягом століть казки були і залишаються чарівними джерелами доброти й милосердя, яких завжди так бракує в житті. Створені у сивій давнині, їх, як і всю усну народну творчість, переказували з вуст в уста, від одного оповідача до іншого. Гортаючи сторінки улюблених казок, ми розуміємо, що казки – це наші великі вчителі, які спочатку виховують, а вже потім розважають. Казка – це диво. Вона дає нам привід для роздумів, повчає, дарує багато радості.

III. Мотивація навчальної діяльності. Повідомлення теми і мети уроку.

- Сьогодні ми з вами ознайомимось ще з однією українською казкою, а дізнатися назву казки зможете, якщо відгадаєте загадку.

Що за хатка на узліссі? / Вся ворухиться, дрижить. / Де не взявся — кабан біжить, / Тут і зайчик, і ведмідь, / Й кожен в хатці хоче жити. / Так вже тісно їм усім — / Ось-ось-ось порветься дім.

- То яку казку будемо читати? («Рукавичка»). - Хто її автор? - Поспішаючи до вас, біля дверей я побачила ось таку річ. — Можливо

цей предмет залишили для вас. Подивіться. Що це таке? (рукавичка) А навіщо вона потрібна? Та у ній багато цікавих завдань, мабуть, для тих учнів, які гарно працюватимуть.

-То ж сьогодні ми познайомимось з цією казкою та з її головними героями. -Подумайте і скажіть чого б ви хотіли навчитися на уроці?

Вправа «Мікрофон» (говорять і передають один одному мікрофон)

Гра «Перевтілення». Дітям надягають маску, яку вони не знають. За допомогою питань до однокласників учень має вгадати, ким він є з тваринок.

-То яких ми з вами бачимо тваринок? (мишка, жабка, зайчик, лисичка.....)

-Діти, як на вашу думку, чому саме цих тварин ми назвали?(відповіді учнів)

-Так, мої любі, це є головні дійові особи нашої казки.

IV Вивчення нового матеріалу. Опрацювання казки «Рукавичка».

1) Слухання казки (в записі).

2) Бесіда. Яких героїв казки ви запам'ятали? Де взялася у лісі рукавичка?

3) Словникова робота.

шкряботушка	біжить
скрекотушка	де не взявся
побігайчик	вилазить
сестричка	суне
братик	влізла
іклан	плигає
набрід	прибіг

Прочитайте слова, правильно наголошуючи. Що об'єднує слова першого стовпчика? А другого?

5) Читання казки ланцюжком

6) Аналіз казки з елементами вибіркового читання. Прочитайте за порядком назви тваринок, що поселилися в рукавичці.

7) Міркування над прочитаним. Чому мишку названо шкряботушкою? А жабку скрекотушкою? Чому лисичка-сестричка? Кого звірі вже не хотіли впускати? Прочитайте чому. Скільки тварин поселилося у рукавичці? Які емоції виникли у вас після читання казки?

V. Фізкультхвилинка під музичний супровід

Раз, два! Час вставати, /*встати і вийти з-за парт* / Будемо відпочивати. / Три, чотири! Присідаймо, /*присідання* / Швидко втому проганяймо. / П'ять, шість! Засміялись, / Кілька раз понахилялись. /*нахилення тулуба вперед-назад, вправо-вліво* / Зайчик сонячний до нас / *стрибки на місці* / / Завітав у світлий клас. / Будем бігати, стрибати, / Щоб нам зайчика впіймати. / Прудко зайчик утікає / І промінчиками грає. / Сім, вісім! Час настав / Повернутися до справ.

VI. Продовження роботи над темою уроку. А що ми знаємо про цих тваринок? (паралель Я досліджую світ, питання про тваринок, їх місце проживання, середовище)....

«Довідкове бюро» (заздалегідь підготовлені учні) (демонстрація малюнків)

Маленькі звірята, /Сіренькі шубки, /Довгі хвости, / Чорненькі очі, /
Гостренькі зубки. (Мишки)

Слово «миша» утворено від стародавнього індоєвропейського слова «муш», що перекладається як «злодій». Миші дуже плідні. Самки здатні народжувати 3-6 разів на рік, приносячи 3-10 мишенят за раз. Через те, що мишами харчується величезна кількість хижаків, тривалість їх життя в дикій природі складає всього 6-9 місяців. У неволі ж миші можуть доживати і до 4-5 років. Тваринки добре бігають, стрибають, плавають. Живляться миші насінням рослин, комахами та їхніми личинками.

У воді водиться, / А як виростає — / Хвіст відпадає. (Жаба.)

Жаби - кращі стрибуни у тваринному світі. Представники деяких видів можуть долати в стрибку відстані, які в 50 разів перевищують їх розмір і досягати прискорення до 20 метрів в секунду. Інші можуть не тільки чудово стрибати, але і навіть планувати, "пролітаючи" відстані в 15 м. Існує більше 5000 видів. Живляться різноманітними комахами та їх личинками за допомогою липкого язика.

Це що за звір лісовий / Встав, як стовпчик, під сосною? / І стоїть серед трави - / Вуха більше голови. (Заєць)

- Чи багато ви знаєте про зайців? «Полохливий заєць - і пенька боїться» - стверджує прислів'я. Але насправді така характеристика не зовсім виправдана – наприклад, задніми ногами довговухий може відбитись від орла або лисиці. Досить часто зайчихи відважно захищають своїх дитинчат від ворон. Відомий також факт, коли зайчиха зуміла налякати невелику собачку. А старі зайці, які знають почім ківш лиха, на очах у величезного гавкаючого пса на ціпку спокійнісінько поїдають те, що росте в саду або городі, адже вони живляться рослинною їжею, передають перевагу злакам та бобовим. Зайці мають слух і нюх. Своїх малят зайчиха вигодовує молоком. Усі зайці люблять пустувати. За хорошого настрою вони влаштовують веселу метушню, підстрибують вгору, качаються по землі.

Хитра штучка, / Руда голова, / Хвіст пухнастий - краса!/А звуть її...(лисиця)

Лисиця — хижий ссавець і належить до сімейства вовчих. Живе у лісах, живиться різноманітною їжею. Своїх малят вигодовує молоком. Залежно від виду, розміри цієї тварини бувають до 90 см в довжину, а вага може досягати 10 кг. Всього в природі існує більше 20 видів цих тварин. Найпоширеніша — звичайна руда лисиця.. Великі і витягнуті вуха

допомагають лисицям вловлювати звуки, а довгий хвіст допомагає зберігати рівновагу під час бігу і захищає від холоду. На особливу увагу заслуговує лисяча шуба — пишна, красива. Влітку лисиця линяє, а до зими у неї виростає нова шерсть, густа і пишна, необхідна для захисту від холоду. У стародавні часи лисяча шерсть навіть прирівнювалася до грошей. На лисиць полюють лише заради їх цінного хутра.

Вдалині посеред ночі / засвітились хижі очі. / Від його пісень у звірів / морозець біжить по шкірі. (Вовк.)

Вовк — хижий ссавець, що відноситься до родини псових. Це досить велика тварина. Довжина його тіла досягає 160 см, довжина хвоста — 52 см, маса тіла — до 86 кг, висота в холці — до 90 см. За зовнішнім виглядом вовк нагадує велику гостровуху собаку. Важливою характеристикою, яка визначає спосіб життя хижаків — будова зубів. Це його головна зброя і засіб захисту. Хвіст звіра товстий і довгий, завжди опущений вниз. За його рухом, можна навіть судити про настрої вовка. Він живе на певних ділянках і позначає межі пахучими мітками. Зазвичай зграя займає ділянку в 30-60 кілометрів. Нерідко вовки у відкритих степах кочують за стадами домашніх оленів або домашньої худоби. Голодний вовк може з'їсти за раз 10 кг. Вовчиця вигодовує своїх малят молоком.

Ця свиня живе у лісі, / Спить, зарившись в тепле листя, / Має ікла і щетину, / Жолуді збира всю днину. / Як же зветься цей іклан? / Знають всі, що це — ...(кабан).

Дикий кабан (вепр) віддає перевагу листяним і змішаним лісам поблизу полів і боліт. Його можна зустріти в горах до початку лісової межі. Завдяки своїй густій щетині він пробирається в густі зарослі, яких інші тварини уникають. Дикий кабан, як і домашня свиня, живиться здебільшого рослинною їжею, але можна стверджувати, що він є всеїдним: поїдає жолуді, горішки буків, траву, листя, фрукти і коренеплоди, а також личинки комах, жаб і дрібних гризунів. Водночас, вепри завдають великої шкоди сільськогосподарським угіддям.

Особливе місце в житті диких кабанів займає ритуал прийняття ванн. Купаючись, кабани позбавляються від різних паразитів, а в країнах зі спекотним кліматом у воді тварини рятуються від спеки. Кабани стають особливо агресивними, коли в них появляється на світ потомство. Самки вигодовують своїх діток молоком.

Лісовий господар / Прокидається навесні, / А взимку, під хуртовинну виття, / Спить в хатинці сніговий. (Ведмідь)

Бурого ведмедя деякі плутають з гризлі оскільки в них дуже схоже забарвлення хутра. Але насправді бурий ведмідь набагато менше свого

родича за вагою та за ростом. Вага дорослої особи коливається від 400 до 600 кг при рості 2.5-3 метра, коли він стоїть на задніх лапах. Місце існування цих тварин розповсюджується від Аляски до глухих лісів Карпат. Всеїдна тварина. Живиться молодими паростками, ягодами, фруктами, корінням, коренеплодами, комахами, ласує медом диких бджіл, рибою. Зимує в барлозі. Малят ведмедиця вигодовує молоком. Термін життя ведмедів в дикій природі приблизно 30 років. Найстаріший ведмідь жив у неволі 47 років. - Ось ми і познайомилися з героями казки «Рукавичка».

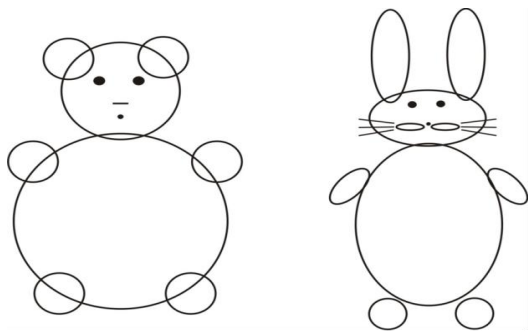
2. Складання колективного стислого переказу казки. - Яка за обсягом ця казка? Чи можна її зміст передати скорочено? Що означає переказати казку стисло? (Треба передати слухачеві найголовніше, найсуттєвіше)

3. Робота в групах. Складання переказу з 3-4 речень

VII. Математичний центр 1.- Скільки всього звірів було в рукавичці? Назвіть їх. Хто прийшов перед вовком? (лисичка) Хто прийшов п'ятим? (вовчик) Хто прийшов першим, а хто останнім?

2.-Давайте допоможемо Лисичці розв'язати задачу Плете старанно лисиця / Трьом онукам рукавиці. / Подарую я вам, внуки, рукавичок по дві штуки. / Бережіть їх, не губіть, / Скільки рукавичок, полічіть?(6)

3.Робота з геометричним матеріалом. А хто ж останнім з диких тварин прийшов до рукавички? З яких геометричних фігур складаються фігури ведмедика та зайчика? Чим вони відрізняються? Полічіть круги та овали. Чого більше-менше?

VIII. Фізкультхвилинка «Сліди дідуся» -Діти, вам потрібно пройти слідами дідуся, які залишилися на снігу, але обережно, щоб не наполохати звірят, які вже є у рукавичці.

IX. Продовження роботи над змістом казки. 1. - Повернувся дід за рукавичкою.... - А з ким він повернувся? (з собачкою) - Собака – це дика, чи свійська тварина? -Хто знає загадку про цю тварину : З господарем дружить, / Будинок вартує, / Живе під ганком, /Хвіст бубликом. (Собака). Домашні собаки одомашнені ще в кам'яному віці. Собака — один із найвірніших чотириногих друзів людини. Вони не тільки охороняють наше майно, а й

несуть прикордонну та митну службу, допомагають охоронцям порядку, пасуть стада, знаходять людей під завалами та під снігом, рятують їх на воді. Порооди собак поділяються на мисливські, службові та декоративні.

2. Робота в групах.

1 Група. Завдання: розділити тварин на дві групи – дикі та свійські (вовк, кінь, корова, кіт, заєць, їжак, білка, лисиця).

2 Група . Завдання: розділити птахів на дві групи – дикі та свійські (курка, качка, індик, гуска, синичка, дятел, горобець, ворона)

3 Група. Завдання: розділити птахів на дві групи – зимуючі і перелітні (горобець, синичка, дятел, ворона, ластівка, лелека, дика качка, шпак)

Отже, яких тварин ми називаємо дикими, а яких свійськими?

Свійські тварини – це тварини, за якими доглядають люди. Вони годують їх, будують їм житло, захищають, лікують, дбають про потомство, використовують у своєму господарстві.

-А яку допомогу ми можемо надати диким тваринам взимку?

Х. Узагальнення і систематизація отриманих знань:

Підготовка до інсценізації казки. 1. Розподіл ролей. З якою інтонацією треба читати слова автора, лисички, мишки, жабки, зайчика, кабана, ведмедя?

Інсценізація казки

Тести

1. Хто написав цю казку?
а) письменник; б) народ; в) вчитель.
2. Де загубив Дід рукавичку?
а) у лісі; б) у полі; в) у річці
3. Хто перший оселився в рукавичці?
а) Жабка; б) Мишка; в) дівчинка.
4. Хто заліз у рукавичку останнім?
а) Ведмідь; б) Кабан; в) Зайчик.
5. В якому порядку з'являються дійові особи казки *«Рукавичка»*?
а) Жабка, Зайчик, Мишка, Вовк, Кабан, Ведмідь, Лисичка;
б) Зайчик, Жабка, Мишка, Вовк, Кабан, Лисичка, Ведмідь;
в) Мишка, Жабка, Зайчик, Лисичка, Вовк, Кабан, Ведмідь.
6. Продовж речення: *«Ведмідь вліз в рукавичку...»*
а) шостим; б) сьомим; в) п'ятим.
7. Хто загубив рукавичку в лісі?
а) дід; б) хлопчик; в) баба.
8. Кого в казці називають Іклан?
а) Вовка; б) Ведмедя; в) Кабана.
9. Чим закінчилася казка?
а) звірі залишилися жити в рукавичці;
б) прийшов дід та й забрав рукавичку
в) чарівна фея подарувала звірам нову хатку.
10. Яке з даних прислів'їв розкриває головну думку казки?
а) Чуже переступи та не займи;
б) Хто не працює, той не їсть.

XI. Підсумок уроку. Вправа Доповни речення: Цей урок мене навчив... На цьому уроці я дізнався... Тепер я можу розповісти друзям... Найцікавішим для мене було... Я переконався, що чужого ...

Самооцінка роботи на уроці (учні прикріплюють свої фотографії на таблицю «Оцінюю себе сам»). Подарунки з рукавички (малюнки для розфарбовування з математичними завданнями)

XII. Домашнє завдання

Літературне читання: Виразно читати казку в особах. Намалювати ілюстрації до казки. Детально переказувати. Описати емоції дійових осіб

Я досліджую світ: Скласти розповідь про улюблену свійську тваринку.

Математика: Зобразити тваринку за допомогою геометричних фігур та виконати математичні завдання від казки

Слово вчителя.

Ось і уроку кінець, / Хто працював, той молодець. / Всі дружні й активні були увесь час. / Хороші оцінки сьогодні у вас. / А я хочу, щоб ніколи / Не залишав вас світ казковий.

На завершення, любі діти, покажіть який настрій ви отримали від роботи на уроці. Дякую за співпрацю.

Додаток Д 5

СЦЕНАРІЙ ВИХОВНОЇ ГОДИНИ

Тема: «Слово-не горобець» (3 кл.)

Мета: розвивати вміння учнів розуміти почуття інших людей; формувати здатність співпереживати, допомагати, підтримувати; ознайомити дітей з українськими народними прислів'ями про доброту, співчуття, повагу; виховувати доброзичливе ставлення до однокласників і людей навколо.

Обладнання: картки з прислів'ями, презентація та відеоролики про емоції, плакати із зображенням емоцій.

Перебіг заняття

Вчитель: Сьогодні ми поговоримо про одне дуже важливе вміння — уміння розуміти інших людей. Уявіть, що ваш друг засмучений. Як ви це помітите? А що ви скажете, щоб його підтримати? Це і є **емпатія** — здатність відчувати, що переживає інша людина, і бажання їй допомогти.

Гра: «Тепле слово».. Кожна дитина передає уявну «кульку доброти» (іграшку, м'який м'ячик) наступному учаснику, називаючи йому добре слово або комплімент («Ти добрий», «Ти гарна подруга», «Ти гарно малюєш»).

Вчитель: Добрі слова - це теж частинка емпатії. Вони допомагають іншим почуватися краще.

Обговорення прислів'їв.

Вчитель читає народні прислів'я, діти розкривають їх зміст:

- **Добре слово людині — що дощ у посуху.** (Що може зробити добре слово з людиною, яка засмучена?)
- **Слово — не горобець, вилетить — тне впіймаєш.** (Чому важливо добре подумати, перш ніж щось сказати? Як це пов'язано з терпінням, прийняттям інших?)
- **Гостре словечко коле сердечко** (Як українська мудрість допомагає бути добрим і розуміючим?)

Учні обговорюють, чи бачили вони в житті приклади цих прислів'їв.

Інсценізація міні-ситуацій

Варіанти ситуацій (групова робота): Один учень впустив книжки, інші — сміються. Що зробить той, хто вміє співпереживати? Хтось новенький у класі, він мовчить і ні з ким не говорить. Подруга засмучена — її не запросили в гру.

Завдання: обрати прислів'я, яке підходить до ситуації, і розіграти добру поведінку.

Вправа «Серце емпатії». На них вони пишуть або малюють один вчинок, який зроблять цього тижня, щоб **підтримати або допомогти** комусь. Наприклад: Посміхнуся бабусі. Допоможу мамі.

Серця прикріплюють до плаката «Серце добрих справ».

Підсумок та рефлексія. Що нового дізналися сьогодні? Чи легко розуміти почуття інших? Яке прислів'я запам'яталося найбільше?

Вчитель: Емпатія — це як промінчик сонця. Якщо ми його даруємо іншим — навколо стає тепліше. А наш народ завжди вчив бути добрими. Слухаймо його мудрість!

Додатково (за бажанням): Домашнє завдання: написати коротку історію або намалювати ситуацію, де проявляється емпатія.

Додаток Д 6

ПРОГРАМА ГУРТКА «ДЖЕРЕЛЬЦЕ ДОБРОТИ»

Мета: Формування в молодших школярів емпатії, доброзичливості, моральних цінностей засобами української етнопедагогіки через творчу, ігрову, пізнавальну та мистецьку діяльність.

Завдання:

- Ознайомити дітей з елементами української народної творчості (казка, пісня, обряд, прислів'я, народне мистецтво).
- Розвивати вміння співпереживати, підтримувати, розуміти почуття інших.
- Виховувати любов до народних традицій, родинних цінностей.
- Формувати навички співпраці, уміння висловлювати думки та слухати інших.

Тривалість програми: 1 навчальний рік (34 заняття), 1 раз на тиждень, тривалість — 45 хвилин.

Форми роботи: театралізація та інсценізація; слухання і обговорення казок, пісень; рольові ігри, вправи на розвиток емоційного інтелекту; ручна праця (аплікації, ляльки-мотанки, витинанки); колективна творчість (малюнки, стінгазети, колажі); інтерактивні ігри, вікторини, етичні дилеми.

Очікувані результати: учні зможуть розпізнавати та висловлювати свої емоції; навчатися співпереживати та допомагати іншим; ознайомляться з елементами української народної культури; сформують ціннісне ставлення до добра, людяності, взаємопідтримки; стануть відкритішими до спілкування, дружби, співпраці.

Орієнтовні теми занять:

1. **«Я — частинка роду».** Знайомство. Гра «Дерево доброти». Моя родина. Презентація «Моя бабуся – берегиня роду». Прислів'я про сім'ю. Робота в парах: «Що хотів сказати народ?» Моя хата, мій край. Створення родинного герба.

2. **«Світ емоцій у народній казці».** Казка як навчителька доброти. Інсценізація казки «Кривенька качечка». Гра за мотивами казки «Пан Коцький». Малюнок до казки: «Хто потребує допомоги?». Обговорення: «Якби я був другом Колобка...».

3. **«У пісні — душа народу».** Знайомство з колисковими: як звучить любов. Малюємо любов. Музична казка. Гра «Угадай настрої пісні». Виготовлення символу доброти — «Сердечка-подяки»

4. **«Добро починається з мене».** Прислів'я про добро: обговорення, театралізація. Гра «Допоможи словом і ділом». Створення лепбуку «Добрі вчинки дня». Народна мудрість про дружбу: сценки, обговорення. Година щирості: «Як я допоміг другу»

5. **«Обряди й традиції – школа серця».** Зимові свята: Миколайко. Святий вечір. Обрядові пісні: веснянки, колядки. Писанка — символ української культури. Створення колективної писанки. Виготовлення ляльки-мотанки «На щастя, на долю».

6. **«У товаристві лад – усяк тому рад».** Казкове коло доброти (створення сценарію казки). День добрих справ у класі. Гра «Подаруй

усмішку». Майстерня спільного малюнка «Світ доброти». Обговорення: «Що б я зробив, якби...» (емпатійні ситуації)

7. Підсумковий блок. Підготовка свята «Доброта єднає серця». Презентація творчих робіт, віршів, сценок. Створення «Книги добрих вчинків». Узагальнююча вікторина «Що я знаю про добро?». Рефлексія: коло думок і побажань. Підсумкове свято. Нагородження